Sahitik Parkh

By A. J. Uttam

ساهتڪ پرک

ليکڪ:اي جي اُتم

1997 - December

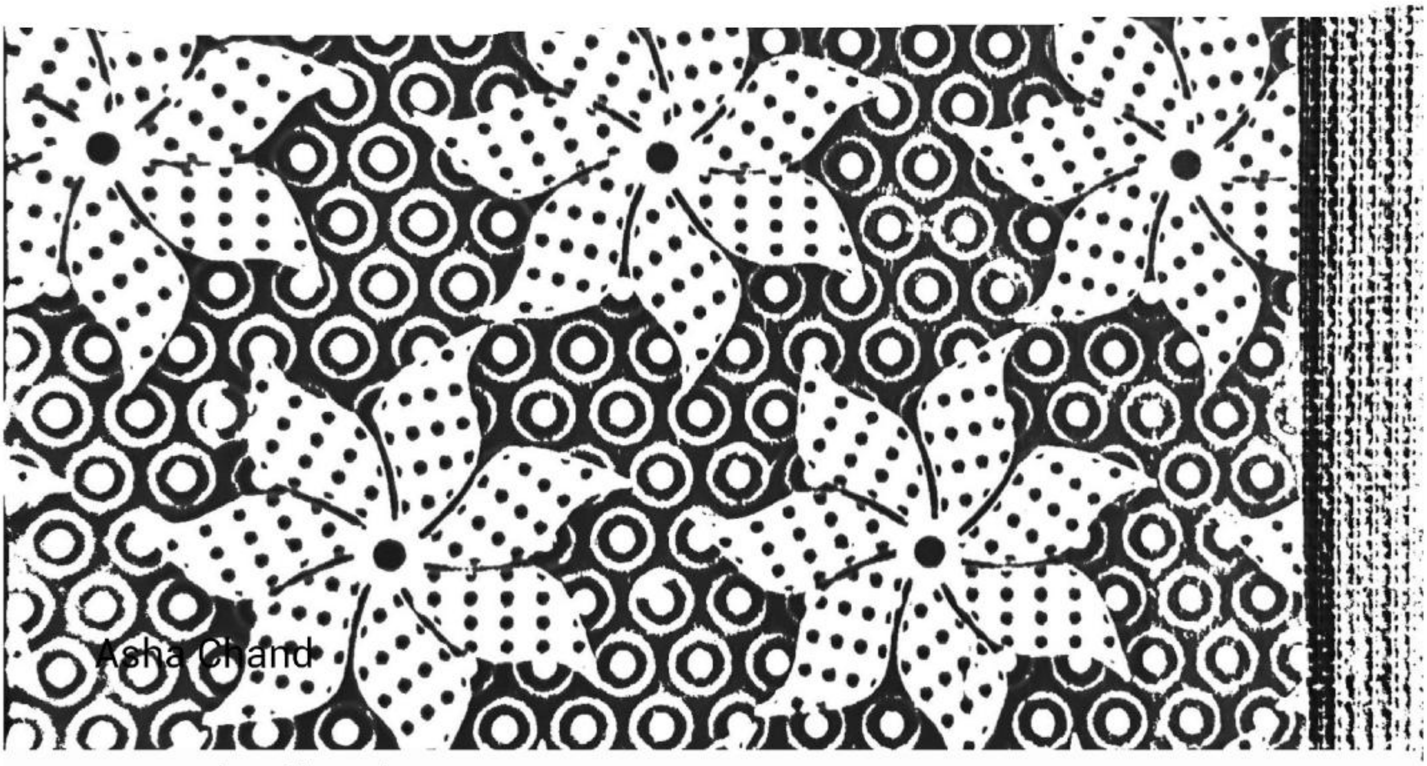

Asha Chand
12 B/2 Jethi Behan Society,
Mahim, Mumbai 400016
9769313331- 9821473200.

www.AJUttam.com | Info@SindhiSangat.com

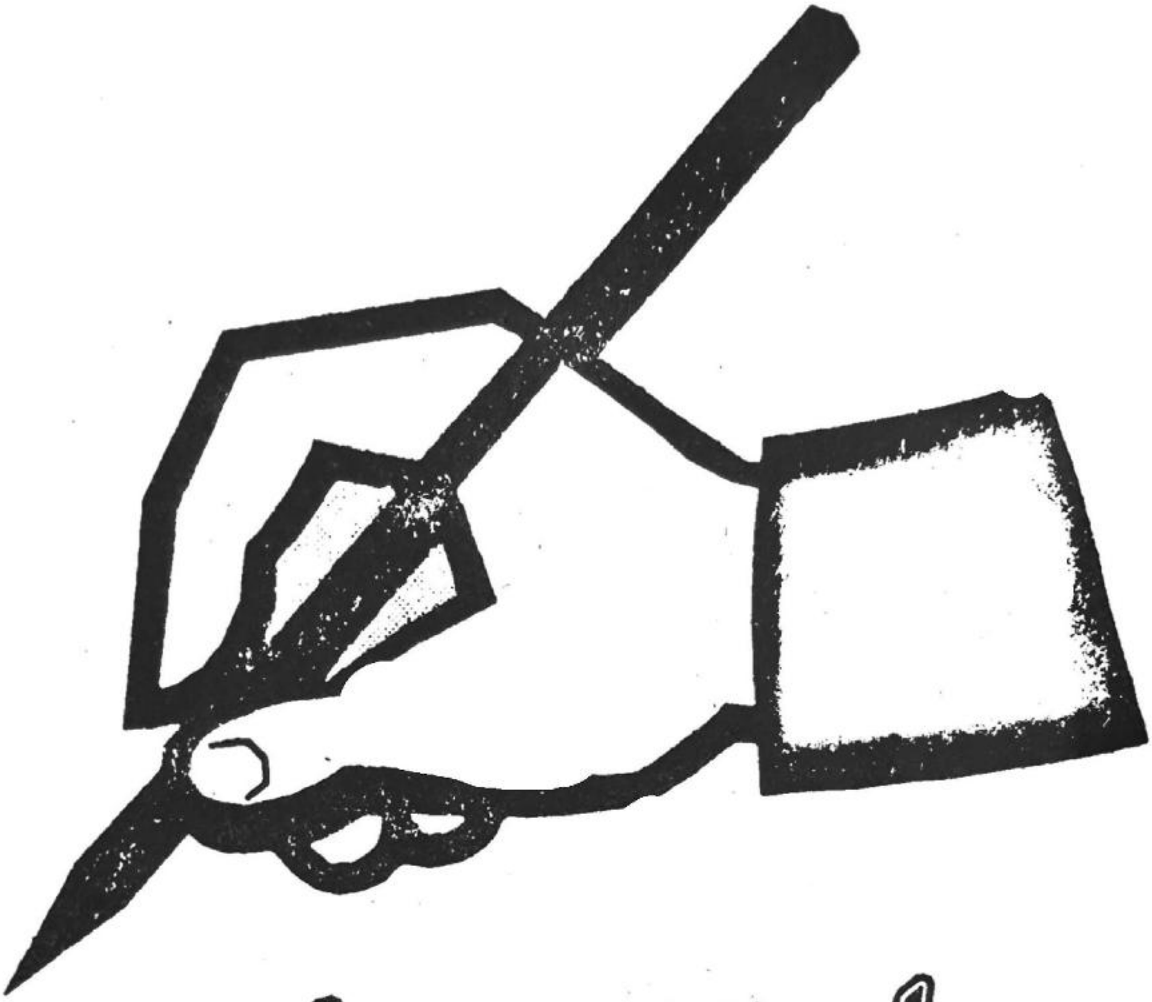

ساهِتڪ پرک

ليکڪ

اي. جي. اُتم

1997 - December

ساهتڪ پرک

(تنقيدي ۽ تحقيقي مضمون)

ليکڪ

اي. جي. اُتم

ڊسمبر ١٩٩٧   ٥٠ سالگرہ   قيمت ٢٠ رپيا

نئين دنيا پبليڪيشن،

بي ٩، فلورينا، سيتلا ديوي روڊ،

ماهيم، بمبئي - ١٦.

فون - ٤٣٧٤١٣٦

SAHITIK PARKHA
(Essays)

By A.J. UTTAM

Naeen Duniya Publications
B/9, Flourina, Sitla Devi Road,
Mahim, Mumbai - 16.
Tel. : 4374136

Copyrights : With the Author

Price Rs. 20.00

Owned & Published by Mr. A.J. Uttam on behalf of
Naeen Duniya Publication, Mumbai - 16.
Printed By Ishwardas V. Jadwani at Raju Printers,
Station Road, Ulhasnagar - 3.

ليکڪ طرفان

منهنجو هي مضمونن جو ١٤ ڪتاب آهي جنهن ۾ ذنل سڀ مضمون پهريون دفعو ڪتابي صورت ۾ ڇپيا آهن. اُهي اَدبي، تنقيدي ۽ تحقيقي آهن. هي منهنجو ڪتاب 1991 کان پوءِ ٿو ظاهر ٿئي، اُن جو سبب آهي جو مان ايترا سال احمدآباد جي هفتيوار خبار جهوليلال لاءِ هر هفتي ليک لکندو هوس، ڇو جو اُن جي ايڊيٽر ديال موٽواڻيءَ سان خوفناڪ حادثو ٿيو هو ۽ آلاجي ڪيئن موت کان بچي ويو هو.

هو اُن حادثي جي ڏک مان اَجا بہ مڪمل طور آجو نہ ٿيو آهي ۽ اُنجو اَثر اَهڙو اَٿس جو تمام چڱيءَ طرح پڙهي، لکي ۽ ياد ڪري نہ سگهندو آهي. جيڪڏهن ڪيس اِن حادثي جي ڪري مان ڪيس ٿن، من، ڌن سان مدد نہ ڪريان ها تہ جهوليلال اَخبار هن کان اَڳي بند هجي ها. پر ديال موٽواڻيءَ مونکي اُن جو اُجورو تازو ڪرتگهنتا سان ڏنو آهي جنهنڪري مونکي پنهنجي ”نئين دنيا“ پبليڪيشن وري شروع ڪرڻي پيئي آهي. جنهنجو هي تازو ٻيو ڪتاب آهي.

جئہ سنڌي.

فهرست

۱- ليڪڪ طرفان

۲- صوفي ۽ ڀڳتي ڪوتا جو سنڌي

۳- شاهه لطيف جو ٻاراڻو ڪلام ۽ آدرش
جيوت تي اَثر

۳- تنقيد جا مسئلا ۽ سنڌي تنقيد

جي اوسر

۴- اوائلي سنڌي نثر تي اِتهاسڪ نظر

۵- ٻن سنڌي مهاڪوين اَياز ۽ شيام جي ڪوتا

۶- باغي ڀڳتڻ ميران

۷- عظيم ترين اَديب تيرٿ بسنت

صوفي ۽ ڀڳتي ڪوتا جو سنڌي جيوت تي اَثر

اسانجي سنڌي صوفي شاعري ۽ سنت ڪوتا هند-پاڪ اُپکنڊ جي
وفي ۽ ڀڳتي هلچل جي پيداش هئي. اُها هي انقلابي هلچل هئي
٥٠٠ سال اڳ (١٤ کان ١٨ صديءَ تائين) هلي ۽ سيني ٻولين ۾
انتن ۾ پکڙجي ويئي. ان هلچل جو جيترو گهڻو ۽ گهرو اَثر نہ رڳو
وتا ۽ ساهت تي پر سچي زندگي ۽ رهڻي ڪرڻي وهنوار ويچار تي
تيو. اها هلچل خود آزاديءَ جي هلچل کي متاثر ڪندڙ ۽ رهبري
ڪندڙ هئي.

ان هلچل جو بنيادي ۽ مير سنجهو هو وحدانيت، ڀائيچارو ۽
رمي سماجي سهجيون. اَڄ جنهنکي سيڪيولرزم تا چئون. جيڪا
ہ بہ ايتري اَهميت تي رکي جيتري ٥٠٠ سال اَڳي تي رکيائين. اَڄ
لڪ جي ڌرمي اَسهپ ۽ تنگدلي واري وايومنڊل ۾ پاڻ اُنجي ضرورت
متاست وڌيڪ آهي. ان هلچل جو سيني ٻولين ڌرمن ۽ پرانتن واري
ڪوتا تي خاص اَثر ٿيل آهي ڇو جو ان هلچل جا باني ئي هئا
هيٺين درجي مان اُسريل ڪمي ڪاسبي ڪوي. جيئن مٿئين طبقي
وارن جي ٻولي ۽ پنڊتن، پروهتن ۽ ملن مولوين جي هڪ هٽيءَ واري
ٻوليءَ کي تلانجلي ڏيئي عام جنتا جي ٻولي ڪم آندي. مرهٽي
سنت ڪوي ايڪنات ۽ تلسيداس سنسڪرت کي ترڪ ڪري پنهنجي
مادري زبان ۾ ڀڳتي ڪوتا جو رس وتايو. ايڪنات ڪلمڪلا چيو تہ جي
سنسڪرت ڇون تا ڀڳوان جي ٻولي آهي تہ مرهٽي ڇا لڳن چورن جي
ٻولي آهي ڇا؟

ان صوفي ۽ ڀڳتي هلچل نہ رڳو سنڌي ڪوتا، ساهت ۽ ڪلچر تي
اونهو اَثر ڪيو پر خود عام ماڻهن جي سماج، ويچار، وهنوار ۽ رهڻي

ڪهڻي، اصل سياءَ تي وڏو اثر ڪيو آهي. ان باري ۾ اسالجي مشهور اديب ديوان ديارام گدومل ۱۹۳۲ ۾ لکيو، ”سچي سنڌي سنسڪرتي آهي راڳ ۽ سنگيت ۽ سچو سنڌي ساهت آهي صوفي مت جي تاريخ راڳ ۽ سنگيت جي شوق ۽ هندو مسلم ميل ميلاپ مان اسان ۾ جيڪا ياڻپي ۽ لوڪشاهيءَ جي ڀاونا پيدا ٿي آهي، سا هندستان جي ٻين ڪنهن ڀاڱي ۾ ورلي نظر ايندي ... سنڌين جي، سڀ مان ڳڻ ڪٿر واري سياءَ ۽ مهمان نوازيءَ مان ائين نہ سمجهڻ گهرجي تہ ڪو ڪير ڌرم لاءِ چاه ڪونهي يا هو ڀاڳي ”تيج“ تا سمجهن ... سماجڪ طرح سنڌ هندستان جي سڌريل حصن ۾ اڳيان اڳيان آهي ... هنن وٽ ڪاڏي رڌڻ ۽ کائڻ جون ڪي بہ پابنديون ڪونهن، پوشاڪ جي لحاظ کان هو سرؤديسي (Cosmopolitan) آهن. جات پات جو ڀيد جيڪو ٻين هنڌ آهي اهو هتي عدم موجود ڏسبو ... بيهڪ ۾ تہ سنڌي پريان ئي پڌرو آهي.“

اسين هندو- مسلمان ورهاڱي کان اڳ هڪ ٻئي ۾ ڪير ڪنڌ ٿي رهندا هئاسين. هڪ ٻئي جي وڏن ڏينهن عيد، ڏياري، هوليءَ جي جشن ۾ شامل ٿيندا هئاسين. اهوئي سبب آهي جو ورهاڱي وقت سنڌ ۾ ايڏي وڏي پئماني تي فساد نہ ٿيا ۽ نہ خون خرابي ٿي جيڪا پنجاب ۽ بنگال پرانتن ۾ ٿي هئي. اسان وٽ جيڪي بہ ٿورا دنگا فساد ٿيا ۽ ننڍي پئماني تي خون خرابي ٿي سا بہ سنڌ ۾ ٻاهران آيل مهاجرن جي ڪري، جيڪي خود هندستان ۾ هندن ۽ سکن جي هٿان مڪان دڪان لٽائي، جانيون قربان ڪري، لٽجي ڏکجي آيا هئا. جن جي دل بدلي جي ڀاونا سان جلي رهي هئي، جنکي خود لياقت علي خان جهڙن ڀڙڪايو ۽ ٻڌايو جهڙن سنڌي هندو ڀينهنجا دڪان، مال ملڪيتون ڇڏي لڏي وڃن. اسانکي ڀينهنجن، سنڌي مسلمانن ٻاڻ مهاجرن جي فسادن جي آگ کان بچايو هو.

اسانجو سياءُ بہ ڪشاده دلي وارو آهي. ڇوت ڇات ۽ تنگدلي کان الاڳر آهيون. اِن ڪشاده دلي ۽ لبرل سياءَ ڪري ورهاڱي کري هتي ڏي آڇڻ تي اسين ڏکين، اڻانگين حالتن سان پاڻ لهڪائي پنهنجن پيرن تي بيهي سگهيا آهيون. جيتوڻيڪ پارت ۾ اسانجو عدد ٻين ارين جي ڀيٽ ۾ جڻ آٽي ۾ لوڻ آهي. هتي مڪاني ماڻهن ۾ جيڪا ڇوت ڇات ۽ اَسهپ آهي سا اسان ۾ ڪانهي. سنڌي هندن جي سياءَ ۽ وهنوار جي خاصيت مسلمانن سان رلي ملي هلڻ، سندن پيرن، فقيرن کي پوڄڻ وغيره، صوفين جي درگاه تي وڃڻ ۽ دعا پنڻ وغيره جو اَثر ڪنيو آهي تہ موت ۾ خود مسلمانن بہ پنهنجي شادي مرادي ۽، ريتين رسمن وغيره ۾ هندن جي ريتين رسمن تي عمل ڪيو آهي. جڻن مشهور ليڪڪ آربيري پنهنجي ڪتاب ”انٽروڊڪشن ٽُ صوفيزم“ ۾ لکيو آهي، ”ڪيترن ئي هندن جي سماجڪ رسمن (بِدات) تي عمل ڪرڻ ٻيہ اِسلامي ملڪن ۾ موجود ڪونهي، پر رڳو پارت ۾ آهي. پيرن جي درگاه جي ياترا ڪرڻ ۽ سوغاتون ڏيڻ، قسم کڻڻ، قبن تي تيل جو ڏيئو ٻارڻ، منٿون ورهائڻ اِسلام ۾ ناهي.

اِهو اَثر سنڌي صوفي شاعري جو نتيجو آهي. خاص ڪري شاهہ، سچل، روحل، بيڪس، بيدل وغيره جي شعر ڪري. انڪري ئي حسام الدين راشدي لکيو هو تہ شاهہ جي خدمت جيڪا هندن ڪئي آهي سا مسلمانن نہ ڪئي آهي. اها ڳالهہ سچل سان بہ لاڳو آهي. هنجا ڪيترا ئي هندو شش آهن. جن مان سيني کان مشهور آهي نماڻو فقير. جنهن سچل جي پيغام کي نہ رڳو هندستان ۾ پر يورپ ۽ آمريڪا ۾ بہ ڦهلايو آهي. جتي سچل جون چونڪيون لڳنديون آهن. نماڻو فقير جو اصلي نالو رُڪي شراف. جنهنجو جنم شڪارپور ۾ ١٨٨٨ ۾ ٿيو ۽ انتقال ١٩٦٣ ۾ ٿيو. هنجون هاليون درازن ۾ سچل جي گديسر جي تربت پرسان پوريل آهن. جنهن تي قران جي آيت لکيل آهي اها

تربت مان خود ١٩٦٤ ۾ سنڌ جي سفر ۾ ڏسي آيو هوس. نماڻي فقير جي مريدياڻي مسز نندني شوداساڻي جي به درازن ۾ تربت آهي. هنجو گهوٽ هر سال سنڌ ۾ سچل جي درگاه جي زيارت لاءِ ويندو آهي. هو ممبئيءَ ۾ به سچل جون چونکيون هلائيندو آهي جنهنجو اِتي خاص مرڪز آهي. هن مونکي ٻڌايو ته اِهي نماڻي ءَ هنجي مريدياڻيءَ جون هاڻيون ته ڇا پر ڪئليفورنيا (آمريڪا) مان به هڪڙيءَ مائيءَ جون هاڻيون تازو سنڌ ۾ پورڻ لاءِ موڪليون ويون هيون.

تازو سنڌ يونيورسٽيءَ جو اڳيون وائيس چانسلر غلام علي آلانا جڏهن ممبئيءَ آيو ته ٻڌاياڻين ته عام مسلمان به هندو استري - نماڻو فقير جي تربت مٿان فاتح پڙهندا آهن. مان نٿو سمجهان اهڙو هندو مسلم سهڄيون جو مثال ڪو بين پرانتن مان ڪٿي هوندو. نماڻي فقير جون شاخون آمريڪا، لنڊن، يورپ ءَ اِسپين وغيره ۾ به آهن ته هتي بڙودي، ممبئيءَ ۾ به آهن.

سچل ته هندو مسلم پيدياوَ جي ڪٽرپڻي خلاف اصل باغي جهنڊو بلند ڪيو هو. هن چيو آهي :

كلمي مونكي كين كيو، مُورون مسلمان،
نكي اَحمد موكليو عرب كان ايمان،
سچُو سو سبحان، عالم ليكي آدمي -
كلمو پڙهان ته كافر ٿيان، گهران نه انهيءَ گهير
جاڏي راه رسول جي، تاڏي پايان نه پير.
الله الله جو چوين، پاڻ ٿي الله جاڻ
جان جان طلب مسجد منبر، كين كرين ويرانا
تان تان راه قلندر واري، كين ملي مرداَنا.

آهڙا باهي شعر هند-پاڪ جي اُپکنڊ ۾ ڪنهن به ٻئي صوفي شاعر
چيا آهن. نمائي فقير ته حق موجود ڪتاب ۾ مثالن سان ٻڌايو
ي ته سچل تي گرونانڪ جو ڏاڍو آثر ٿيل هو ۽ هنجا اڌ سؤ کان مٿي
ڳين ويچارن وارا مثال ٻڌايا آهن.
حقيقت ۾ سچل ته پاڻ تي نانڪ نالو به تورڪي ۽ چوي : بندرابن
بيٺڪ ميري-گنگا جمنا وچ اشنان-نانڪ لڇمڻ ميرا نام. ٻئي
مر ۾ سچل، ڪلتار ۽ ستگرو تي وشواس تو ظاهر ڪري. ٿئين شعر ۾
، چويٿو : ”جپ صاحب جو جپ-تا گرنٿي گر مليئي.“
گرونانڪ خود به پنهنجي سلوڪن ۾ پنجابي ٻوليءَ سان گڏ پارسي
ط ڪم آندا آهن. اصل پارسي سلوڪ نه چيا آهن جيڪي گرو گرنٿ
ماحب ۾ ڇپيل آهن. جئن چويٿو :

يڪ عرض گُفتَم (چوان ٿو) پيش تو دَرَ، گش ڪُنَ (ٻڌ) ڪَرتار
حقا (سچو) ڪَبير ڪريمَ تُون، بي عَيب پَروَدگارَ
(اٿر) دُنيئا مقامي فاني تحقيق دِلَ داني (سمجھه)
مَمَ سَرَ موُءِ (وار) عزرائيل گِرِفتَهه (پڪڙيا آهن)
دِلِ هيچ نه داني (ڪجهه نٿو سمجهان)
٢- زَنَ پِسَرَ پِدَرَ بِرادرانَ، ڪَسَ نيس (ڪو ناهي)
دَستَنَگيرَ (سائي)
آخر ب بيُفَتَم (مرندس) ڪَسَ نه دارَدَ (نه بچائيندو)،
چُون شَوَدَ (چا ٿيندو) تَڪَبيرَ (جنازو)
٣- شَبَ روز گشتَمَ دَرَ هوا (لالچ ۾ قران ٿو)،
ڪَرديم بدي خيالَ
گاهي نه (ڪڏهن نه) نيڪي ڪارِ ڪردم،
مَمَ ايں چني (اهو) احوالَ

٤- بَدَ بخَتَ همَچہُ بخيلَ غافِل،
بي نظر (بيشرم) بي پاڪ
ـڪ بِگويدَ (چويٿو) جَنُ تُرا (تنهنجو)،
تيري چاڪرانَ پا (پير) خاڪَ.

گرونانڪ جو اهڙو ٻيو بہ ١٢ ڪن سٽن وارو پارسي ۾ سلوڪ گرو گرنٿ صاحب ۾ ڇپيل آهي. اِهو ڏيکاري ٿو تہ نانڪ ديو ٥٠٠ ڪن سال جهوني يگہ ۾ بہ ويچار ۽ وهنوار ۾ تنگدل ۽ تعصبي نہ هو، پر ڌاري ٻوليءَ لاءِ بہ نفرت نہ هئس، جيئن ڪن فرقيپرست سنڌين ڪي اڄ بہ آهي.

گرونانڪ ديو جي انهن سيڪيولر جذبن ۽ خيالن جو اثر اسانجي سنڌي جنتا تي تمام گهڻو ٿيو جو پنجاب سنڌ جي لڳو لڳ پرانت آهي. اصل اسانجي صوفي شاعرن شاه، سچل، روحل تي بہ ٿيو جن خاص ڪري ستگرو، ڪلتار، گرمکہ، ڪلنگي، جاپ جپڻ وغيره جهڙا لفظ ڪم آندا آهن.

هنن لڳ ڀڳ سڀني شاعرن اَنَل حق (مان خدا آهيان) جي نعاري هڻندڙ منصور جو ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي. سچل تہ ١٠٠ شعرن ۾ ڪيو آهي. شاهہ بہ منصور سان گڏ سوري (ڦاسي) جو ڏهن- ٻارهن هنڌ ذڪر ڪيو آهي. بيدل، بيڪس، روحل تہ ڪيو ئي آهي پر ويدانتي ڪري ساميءَ بہ ڪيو آهي جنهن هڪ هنڌ تہ قران جي آيت پنهنجي سلوڪ ۾ ڪم آندي آهي. ”شهرگہ جيڏو ويجهو سجڻ آليئي پنهنجو.“ اهڙي طرح هن ويدانتي خيالن سان گڏ تہ تصوف جا ويچار بہ پنهنجي سلوڪن ۾ ڏنا آهن تہ پارسي ٻوليءَ جا بہ لفظ ڪم آندا آهن. جيئن چوي ٿو : ”ميخاني ۽ مسجد ۾ جاني ڪوڻہ فرق“
”جيئن مجنو ليلي، لنو سان لال گلال ٿيو.“

هن تہ اِهو بہ چيو آهي : ”ويدن ٻگاڙي، ڪوڙين ڇڏيا ڪيترا.“ سامي تہ انهن ٻنهي ويدانتي ۽ صوفي ويچارن کي هڪ جهڙو سمجهي چوي ٿو : ”ڀانوي اَنل حق، ڀانوي ٻولي رام رام. ٻئي هنڌ چوي ٿو : ”ڪرم، اُپاسنا، گيان، ڳالهہ چون ٽا هڪڙي“ اهڙا ويچار ٻين ويدانتي ڪوين، دلپت ۽ آسورام بہ ڏنا آهن جن قران جو بہ اَڀياس ڪيو هو.

شاهہ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ صوفي ۽ ڀڳتي ويچارن جو آهڙو ئي ذڪر پنهنجي ڪلام ۾ ڪيو آهي جو هندو جوڳين سان گهميو ڦريو آهي ۽ اُنهن کي خوب ساراهيو اَٿس. هڪ هنڌ تہ چوي ٿو مڙهيءَ ۾ گهڙي ڏٺوسين، ستگرو اَلله سنگہ.

سنڌي، صوفي ۽ ويدانتي شاعرن ۽ ڪوين ۾ ڪٽرپڻي خلاف ۽ ساز سلوڪت وارا ويچار پڙهي مشهور ليکڪ سرگواسي گرديال ملڪ جنهن سنڌ ۾ گهمي ڦري، سنڌ بابت گرديو جي شانتي نڪيتن ۾ ليڪچر ڏنا هئا جيڪي پنهنجي ڪتاب "Divine Dewellers" ۾ لکي ٿو تہ سنڌ ۾ جيڪا ٻين سان ڀاڻ نڀائڻ جو سڀاءُ ۽ لچڪ ۽ مهمان نوازي آهي سا ان سنڌي صوفي شاعريءَ جي ڪري.

مٿين مثالن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ڪيئن نہ سنڌ جي صوفي شاعرن توڙي ويدانتي ڪوين جي ويچارن ۾ هڪجهڙائي هئي ۽ ڪيئن هنن هندن-مسلمانن جي وچ ۾ مٺ محبت آڻڻ ۽ گڏجي گذارڻ جو پيغام ڏنو جنهن جو اَثر ٻنهي ڌرم وارن هندو توڙي مسلمانن جي رهڻي-ڪهڻيءَ، ويچار-وهنوار ۽ ڀڳتي توڙي ڌرمي جيوت تي بہ ٿيو.

مٿي مون جيڪي بہ هندو-مسلم شاعرن شاهہ، سچل، سامي، روحل، بيدل، بيڪس، دلپت، آسورام وغيره جا مثال ڏنا آهن تہ اِهي سڀئي بنيادي طرح ڪوي ۽ شاعر آهن جن پنهنجي وقت ۽ زندگيءَ جي ترجماني ڪئي آهي ۽ نہ ڪنهن ڌرم مذهب يا پنٿ جي ڪا وڪالت ڪئي آهي جيئن اَڄ بہ ڀارت ۾ ڪي تنگدل ۽ تعصبي سنڌي

ٿورا ئي سنڌين، پرچار ڪندا آهن. اُنهن شاعرن ۽ ڪوين ۾ آهڙو ڀيدڀاو، اوچ-نيچ، ذات-پات جو پرچار ڪجهي ها تہ هي سڀ شاعر، ڪوي، هندن ۽ مسلمانن ۾ لوڪپريہ نہ ٿي سگهن ها. هنن جي ۽ هنن جي چونڪين ۽ صوفي سماگم ۽ ميڙن ۾ شريڪ ٿي اُنهن کي نہ ڀُلائين ها جو هتي پنهنجي وطن سنڌڙيءَ کان جلاوطن ٿي بہ انهن شاعرن جي ڪلام کي زنده نہ رکن ها جيئن هتي ڪيترن ئي سنڌي سنتن مهاتمائن هنن جا ڪتاب وقت بہ وقت هتي ڇپيا ڇپايا آهن جن تي هتي جي ڪن مڪاني ماڻهن کي بہ عجب لڳندو آهي ڇو جو هو سنڌين وانگر ڇوت-ڇات، برهمڻ-غير برسمڻ جي ڀيد-ڀاو کان بالاتر نہ آهن. اِنڪري ئي هتن سنڌين کي ڀاڄ ۾ جذب ٿيڻ نہ ڏنو جيئن جئرامداس دولترام بہ چيو هو.

اِها سنڌين جي سياءَ، حلت-چلت، ويچار-وهنوار يعني سنسڪرتيءَ جي خصوصيت آهي جيئن مٿي مشهور ليکڪ ۽ سماج سڌارڪ ديوان ديارام گڊومل ١٩٣٢ ۾ تمام تز نموني ٻڌائي آهي جا اَڄ بہ ٦٥ سالن کان پوءِ بہ صحيح آهي.

جيئن مٿي چيو آهي تيئن مان بہ سمجهان ٿو تہ اُن جي جڙ صوفي ۽ ڀڳتي هلچل سان متاثر ٿيل سنڌي ڪوتا، گيت-سنگيت ۾ ئي آهي.

(ڊسمبر ١٩٩٧ ۾ سيڪيولر سوسائٽي سيمينار ۾ پڙهيل پيپر)

شاھہ لطيف جو پارکو ڪلياڻ آڏواڻي

۱۹۹۴ سال آسان سنڌين لاءِ منحوس سال هو جڏهن اسانجون چار بزرگ ساهتڪ هستيون شريمتي گلي سدارنگاڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، شري يو. ٽي. ٺڪر ۽ شري تيرٿ بسنت هڪ ٻئي پٺيان سدائين لاءِ آمرتا جو پد پائي هليون ويئون.

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي سان تہ منهنجو ۵۴ سالن کان سرگرم ساٿ رهيو هو. آدرين دفعو هتي سيپٽيمبر ۱۹۹۳ ۾ ساٿس سنڌ مان آيل ''جيئي سنڌ هلچل'' جي جوانن آصف بالادي ۽ گورڌن مالي سان گڏ مڪاميلو ٿيو هو، جيڪي پيري پيئي گڏيس ۽ شاھہ لطيف جي رسالي بابت ملاقات رڪارڊ ڪيائون ۽ فوٽا ڪڍايائون، جيڪي اڃ بہ موجود آهن. اصل ۾ منهنجو هن سان ۴۰ جي ڏهاڪي کان نووديالیہ (حيدرآباد) اسڪول ۾ مئٽرڪ شاگرد طور ناتو جڙيو جو هنجي ڊي. جي. نئشنل ڪاليج ۾ پروفيسري وقت بہ قائم رهيو، جتان مون ايم. اي. پاس ڪئي. ان شاگردي دور ۾ ئي هنجا شاھہ، سچل، سامي، ڪاليداس، ٽئگور تي ليکہ ''سنڌو'' مخزن ۽ ڪاليجي مسلني ''ڦليلي'' ۾ پڙهي سندس پرکہ اپياس ۽ علم کان متاثر ٿيس. جڏهن مان ''ڦليلي'' جو ايڊيٽر چونڊيس تہ اُنجا سال ۾ بہ پرچا ڪڍيم، جيڪي ٻيءِ مسلنيءِ جا نہ نڪتا هئا. پهرئين پرچي لاءِ هنکان ليکہ لکايم ''شاھہ جي وطن دوستي ۽ عالم دوستي'' جنهنجي آخر ۾ لکيائين ''اُلهچيل ڪتاب شاھ مان هڪ باب'' اهو ڪتاب بمبئيءِ ۾ ۱۹۵۱ ۾ نڪتو، جو اڄ تائين يگانو تنقيدي ڪتاب آهي ۽ ''ڦليلي'' جي ٻئي پرچي ۾ ''ڪنول گل'' تي ليکہ لکيائين. اُنهہ شاھہ، سامي،

ڪاليداس، ڀرتر هري، ٽئگور، گيتا جا حوالا ڏنائين. اُن مان سندس آڳاهه آڀياس ۽ علم ظاهر آهي.

انهن ٻنهي پرچن لاءِ شاعر غزيز ڪان ٻه شعر لکايم ''هاري'' تي ۽ ''ايڪتا'' تي، جيڪي اڄ سليس ٻوليءَ ۽ ترقي پسندي جو نشان آهن. سچ ته ''قليلي'' مسلني جي ٻن پرچن ۾ هنن ٻن ڪانسواءِ تيرٿ بسنت، حيدر بخش جتوئي، پروفيسر اين. آر. ملڪاڻي، گيهيمل مولچنداڻي وغيره. دلگير ۾ دڪايل جون ٻه رچنائون ڇپيم، جيڪي منهنجي ڏاهيل ساهتڪ سنسٿا ''پروگريسو گروپ'' ۾ پڙهيل هيون. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ ٻه ڪاليج ۾ لطيف ڀاري ڏاهي.

هتي هن ''شاهه'' تي ڪتاب ڪڍڻ بعد ١٩٥٣ ۾ ''سچل'' ۽ ١٩٥٤ ۾ ''سامي'' تي تنقيدي ڪتاب ڪڍيائين جي اڄ تائين اهڙا ٻئي ڪنهن نه ڪڍيا آهن.

هن ڏينهن رات نور نچوئي ١٩٥٨ ۾ شاهه لطيف جو مڪمل رسالو، اَچوڪن اُچارن سان ڪڍيو، جو جلدي خلاص ٿي ويو ته ١٩٦٦ ۾ ٻيو ''مڪمل رسالو'' ڪڍيائين. جنهن ۾ سڀ سُر آهن پر بيت ڪجهه گهٽ آهن. ان تي هن کي ساهت اڪيڊمي انعام مليو. ٻئي رسالا هتي شاهه جي ڪوجنيڪ ۽ آڀياسي لاءِ ڏاڍا ڪمائتا ٿيا آهن، جو ڇٽن جٽن جيڪا شاهه تي ٿيسز لکي آهي، ان مان ٻه ديوناگري حامي آهن. هڪ ديوناگري سنڌي ۾ ٿيسز جو بنياد ٻه پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جو رسالو آهي. سنڌ ۾ ته ان رسالي ڪري پروفيسر هتان ڪان وڌيڪ مشهور آهي. منهنجي نئين دنيا جي شاهه، سچل سامي ٻرچي (١٩٦٢) ۾ ليکه ۾ پروفيسر ديوناگري سنڌي وارن جي طنزي اوگهاڙ ڪئي آهي: ''٣اسانجا سرڪردا سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي وسارڻ ٿا چاهين... سنڌين نهي مڙني مسئلن جو حل ديوناگريءَ کي ٿا سمجهن ... افسوس شاهه کي سمجهڻ لاءِ سنسڪرت شبد ته هنديءَ مان ٻه معلوم ٿيا

وچن پر پارسي، عربي لفظن کي سمجهڻ ۾ سنڌي آواز اُچارڻ لاءِ موجوده لپي ٺي موزون آهي.“ هو وڏو عالم، اهڙو اُستاد هو. اهڙا انسان سدائين سانتيڪا، سادگي ۾ سڏائنت پسند هوندا آهن جڳن هو به هو. سندس سرڳواس ٿيڻ تي سنڌ ۾ به عقيدت جو اظهار ڪيو ويو جڳن ڪجهه مهنا اڳ سنڌ جي مهراڻ (سرڪاري رسالي) ۾ ڇپيل ليکن جو تبصرو ڪندي پڙايو هوم. خاص ڪري هنجي شاهه جي رسالي ته سندس نالو سنڌ جي ڳوٺ ڳوٺ ۾ لوڪ-پريه بڻائي ڇڏيو هو.

هن سنڌ وارن پڻ جوانن کي پڙايو ته ڪئن مهنن جا مهنا نور نچوئي، ٻه ٻه ٽي ٽي دفعا پروف پاڻ جاچي اهو رسالو تيار ڪيو. خود جيرامداس دولترام جنهن هاڻوڪي سنڌي لپيءَ کي ديوناگري لپيءَ ۾ بدلائڻ لاءِ پنهنجي سڄي عمر وڃائي تنهن به هن سنڌي لپي ۾ ان رسالي جي مهاڳ ۾ لکيو ته ”شاهه جو رسالو سنڌي ٻوليءَ، تاريخ لاءِ هڪ خزانو آهي ... اهو رسالو اسانجي روحاني، اخلاقي، دنيوي، راڄنيتي ۾ سماجڪ سڀني مسئلن لاءِ سکيا جو ساگر آهي ۽ رهندو.“

ان ڪري ئي هنن ٻن رسالن ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جي تنقيدي ڪتابن ڪري سنڌ ۾ مشهور ليکڪ تاج جويو لکيو ته سنڌ هن کي ڪڏهن به وساري نٿي سگهي ۽ اڄ تائين هنن ڪتابن کان بهتر هتي ڪو ڪتاب نه نڪتو آهي.

هڪ ٻئي ليکڪ وري سنڌ جي ”مهراڻ“ رسالي ۾ لکيو ته پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو شاهه لطيف جو رسالو سڄي دنيا ۾ ”بيسٽ سيلنگ“ جو رڪارڊ قائم ڪيو آهي.

اسان وٽ هتي خود ديوناگري حامي موهن شرما ديوناگريءَ ۾ پي. ايڇ. ڊي. جي ڊگري به پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جي عربي سنڌيءَ واري شاهه جي رسالي تان حوالا نقل ڪري، حاصل ڪئي آهي. ٻئي ديوناگري حامي موتيرام راموانيءَ به هنجي عربي سنڌي

تان بيت ڪٿي ١٩٨٣ ۾ شاهڻو شاهه نالي ڪتاب لکيو پوءِ اُنجو ساڳيو مواد ڦورو بدلائي ١٩٨٨ ۾ ”لطيفي رهاڻ“ ڪتاب لکي مهاراشٽر سنڌي اڪيڊمي کان مالي مدد حاصل ڪئي.

هتي جيڪي به شاهه لطيف جا غلط حوالا ڏيندا آهن جيئن گورڌن ڀارتيءَ ۽ گوبند مالهيءَ ڪيو آهي ته مون اُنهن بابت پنهنجي اُستاد ڪلياڻ آڏوڻيءَ کان ئي تصديق ڪري هنجي غلطين کان عام کي آگاهه ڪيو آهي.

پروفيسر ڪلياڻ نه صرف اعليٰ نثر نويس هو، پر سٺو نظم نويس به هو. سنڌس بيتن جو نڪتل ”راز و نياز“ ڪتاب به آهي ته هن سٺا غزل به لکيا آهن. هڪ عاليشان غزل جو رامڪرشن آڏوڻي هفتيوار ”تصوير“ ۾ ڇپيو، تنهن ۾ هن سنڌ کي ياد ڪري اصل آڪٽين آب هاريو آهي. اهو غزل سنڌ ۾ ”مارئي“ مخزن ۾ ڇپيل اهڙي غزل جو جواب آهي جڻن پروفيسر لکيو آهي. هن غزل ۾ لکيو آهي ته سنڌ اسان ”پروانن“ ۽ ”بلبلين“ جي ”شمع“ ۽ ”گل“ آهي، ”ماهرو“ سنڌ جا باشندا آهن. هڪ بند ۾ چوي ٿو : ”اُجهامي جي شمع ويئي ته پروانن جو ڇا ٿيندو؟“ ته ٻئي بند ۾ چوي ٿو : ”مري جي بلبليون ويئون ته بستانن جو ڇا ٿيندو.“

پڇاڙيءَ ۾ چوي ٿو : ”مَٿائي ظلم ۽ ڪفلت نئين سر ڪو اڏيون عالم -ويو اخلاص ماڻهن مان ته حيوانن جو ڇا ٿيندو. ٿناخواه ! گفتگو تنهنجي سٺي ٿو ڪير عالم ۾، ڀلا جي ماٺ ۾ ويهون ته آزارن جو ڇا ٿيندو.“ آفرين صد آفرين ڪلياڻ آڏوڻي.

(جهوليلال، ١٩٩٤-٩٥ ۽ ١٩٩٦)

تنقيد جا مسئلا ۽ سنڌي تنقيد جي اوسر

تنقيد ۽ ادبي تنقيد

تنقيد اُها ڪسوٽي آهي جنهن جي ذريعي ڪري ۽ ڪوٽي جي پرک ڪجي ٿي؛ ڪنهن جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪجي ٿي. زندگيءَ ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هر ڪنهن اِنسان وٽ اها تنقيدي سوجهہ رهي ٿي، جيڪا پسندي ۽ ناپسندي جي صورت ۾ ظاهر ٿيندي آهي. پوشاڪ جو فيصلو ڪرڻو هجي، يا کوراڪ جو فيصلو ڪرڻو هجي، هر چيز لاءِ اها اسانجي رهنمائي ڪري ٿي. تنقيد اِنساني فطرت جو انگ آهي. جيڪڏهن انسان ۾ اها سوجهہ نہ هجي ها تہ هو اَجا تائين غارن ۽ ٻڙن ۾ لڪو ويٺو هجي ها. جڏهن زندگيءَ ۾ تنقيد جي ايتري اهميت آهي، تڏهن ادب، جيڪو زندگيءَ جي ئي پيدائش آهي، اُنلاءِ ڪيئن نہ انهيءَ جي اهميت هوندي! اِها ڳالهہ ايتري صاف سڌي ۽ سچ وانگر روشن آهي، جو نقاد کي ان بابت ڪجهہ ٻڌائڻ جي ضرورت ئي ڪانهي.

مشهور انگريزي نقاد هڊسن پنهنجي ڪتاب 'An Introduction to the Study of the Literature' ۾ تنقيد جي خامين خوبين جي ڇنڊڇاڻ ڪندي لکي ٿو، ''هڪ کن لاءِ بہ تنقيد جي ضرورت بابت شڪ شبوہ نٿو اُٿاري سگهجي. تنقيد جي خدمت کان منڪر ٿيڻ جي معنيٰ اها ٿيندي تہ ڪوبہ اسان کان وڌيڪ سياڻو نہ ٿي سگهندو ۽ ڪير بہ ٻئي جي ڳهري آزمودي ۽ بهتر عقل مان لاڀ حاصل ڪري نہ سگهندو.''

آمريڪي نقاد ليڊوگ ليويسوهن 'Modern Book of Criticism' ۾ لکي ٿو، ''تنقيد هوا وانگر حاضر آهي، روٽيءَ وانگر چٽي هستي رکندڙ آهي ۽ اِنساني سڀيتا لاءِ هاڦ يا گاسليٽ کان بہ وڌيڪ ضروري آهي.''

سوال ٿو اُٿي تہ جيڪڏهن هر ڪنهن شخص وٽ پرک جو مادو آهي تہ پوءِ ادب لاءِ نقادن جي ضرورت ئي ڪهڙي آهي؟ اُنجو جواب تنقيد ۽ ادبي تنقيد جي فرق سمجهڻ ۾ سمايل آهي. رواجي تنقيد هڪ شخص جي ذاتي پسنديءَ ناپسنديءَ تي بيٺل راءِ ڏني آهي. پر ادبي تنقيد ان

شخص جي تنقيد آهي جيڪو تيزفهم جو مالڪ آهي، جنهنڪي نہ فقط ادب جي اونهي ڄاڻ آهي پر زندگيءَ جو گهرو اڀياس ۽ آزمودو پڻ آهي. هنوت زندگي ۽ ادب بابت خاص نظريو رهيلو، جنهنجي مدد سان ادب جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪريلو. جيڪڏهن مي ڪم ڪو رواجي شخص يا خود اديب ئي ڪري سگهي ها تہ پوءِ برابر نقادن جي ضرورت نہ پوي ها.

جڏهين نقاد عام اِنساني آزمودن ۽ اَحساسن کي نظر انداز ڪري پنهنجي شخصي پسندي ۽ ناپسنديءَ مطابق تنقيد ڪري ٿو تڏهين ئي اها تنقيد غير صحتمند بڻجي ٿي پوي، جنهن جي مخالفت ڪرڻ جو ليکڪن کي حق آهي. اهڙي غير صحتمند تنقيد جي ڪري ئي ڪيترن وڏن سٺن ليکڪن، نقادن تي جلهہ ڪئي آهي ۽ اُنهن لاءِ گهٽ وڌ ڳالهايو آهي. چيخوف، نقاد کي اها مَکہ سڏيو آهي، جيڪا گهوڙي کي هر ڪيڙڻ کان روڪيندي آهي. فلابرٽ هنکي ڪوڙهہ جي تشبيهہ ڏني آهي. ٽينيسن انکي وارن ۾ پيل جوُنءِ سان ڀيٽيو آهي وغيره ... ڪمال تہ چيخوف کي سندس هڪ ناٽڪ جي ناڪاميابي تي ٿيل نراسائيءَ کان هڪ ٻئي نقاد ئي قدرشناسي جي تنقيد ڪري لکڻ لاءِ اُتساهہ ڏنو.

مشهور انگريزي ليکڪ هالڪينس ١٩ صديءَ ۾ ورڊ سورٿ، ڪيٽس، بائرن، شيلي، ڪولرج وغيره شاعرن تي ٿيل تنقيد هڪ ڪتاب ۾ گڏ ڪئي آهي، جنهن جو نالو آهي Cobwebs of Criticism. اُنجي پڙهڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ انگريزي نقادن مٿين شاعرن جي شعر کي بغض کان ؛ گهڻو ٺلهو روپ (form) کي خيال ۾ رکي تنقيد ڪئي آ ي. هنن شاعرن صدين جي جهونن نمونن کي نظرانداز ڪري نون ويچار سان ڌمڪار ٿيل نئين نُموني جو شعر لکيو، جنهنجي اهڙن نقادن اڪيور پوري مخالفت ڪئي. اگين ڪندي هو تنقيد جي مقصد کي، زندگي کي وساري ويٺا آهن.

ساڳئي وقت اِها بہ هڪ حقيقت آهي تہ ڪيترائي ملڪ نقاد ، جي صحتمند تنقيد بہ برداشت ڪري نہ سگهندا آهن ڇو تہ هنن کي پنهنجي رچنا اگين پياري لڳندي آهي جيئن ڪنهن ماءُ کي پنهنجو ٻار، ٻ

چاهي اهو لُولو لنگڙو يا منڊو ٽنڊو ڇو نہ هجي. جهڙيءَ صرح اڪثر ماءُ پنهنجي لخت جگر جا عيب ٻڌائيندڙ جي آجيان ڪرڻ بدران ولي پٽ پاراتو شروع ڪندي آهي تهڙيءَ طرح ڪي ليکڪ نقاد جي ٻڌايل خامين جو جواب هن گفتي سان ڏيندا آهن، ”اهڙي رچنا لکي تہ ڏيکار“ ۽ اهڙن ليکڪن کي نقاد وري اهوئي جواب ڏيندا آهن تہ ”پنهنجي رچنا ٻئي ڪنهن کي ٻڌائڻ يا ڇپائڻ ڪانسواءِ صندوق ۾ سانڍي رکي تہ ڏيکار.“ يعني جڏهين ليکڪ پنهنجي رچنا ذريعي پنهنجا جذبا ۽ ويچار ٻين سان ونڊڻ ٿو چاهي، تڏهين هو ٻين کي تنقيد جي حق کان ڪيئن ٿو وانجهي سگهي؟

اتهاس ۾ اهڙا ٿورا مثال ملندا جن مان معلوم ٿي سگهي تہ ليکڪ نقاد جي تنقيد کي فراخدليءَ سان مڃيو هجي. روس جي مشهور ليکڪ گوگول جو اهڙو هڪ مثال آهي. هن روس جي مايہ ناز تنقيد نگار بيلنسڪيءَ تي الزام ڏريو تہ ”تو منهنجي ڪتاب تي تنقيد فقط جوش ۾ اچي ڪئي آهي.“

بيلنسڪيءَ کي ڏاڍو ڏک ٿيو. لکيائينس، ”مونکي خون ڪرڻ جي ڪوشش ڪرين ها تہ بہ ايڏو رنج نہ ٿئيم ها جيترو تنهنجي انهن سٽن مونکي رسايو آهي.“ ان کان پوءِ بيلنسڪيءَ گوگول کي پنهنجي تنقيد جا ڪارڻ، روسي سماج جي حالت ۽ حقيقت نگاريءَ وغيرہ جو ذڪر ڪري پڇاڙيءَ جي خط ۾ لکيائينس، ”جيڪڏهن توکي رشيا پياري آهي تہ توکي مونسان گڏ پنهنجي ڪتاب جي ناڪاميابيءَ تي خوش ٿيڻ کپي ... هنن تنهنجي يا منهنجي شخصيت جو سوال ڪونهي. پر هنجو اُن وشيہ سان واسطو آهي، جيڪا توکان مونکان وڌيڪ اهم آهي. هنجو واسطو آهي سچائي سان، روسي سماج سان.“

گوگول ڪيس جواب ڏيڻ لاءِ پهرين خط لکيو پر پوءِ اُهو ڦاڙي ڇڏيو ڪيائين ۽ لکيائينس ”منهنجو روح تو اڳيان نِمي ٿو.“

تنقيد ۽ تخليق

ڪي ليکڪ تنقيد کي تخليق کان گهٽ درجو ڏيندا آهن. اُنجو هو سبب اِهو ڏيندا آهن تہ تنقيد تخليق کان پوءِ ئي پيدا ٿيندي آهي، جا

ڳالهہ صحيح ڪانهي. تنقيد جو جنم اُنوقت ٿي ٿئي ٿو، جڏهين تخليق جو جنم ٿئي ٿو. جنهن وقت ڪو ليکڪ رچنا لکي ٿو تڏهين هو پنهنجي تنقيدي سوجهہ کان ڪم وٺي ٿو. پنهنجيءَ رچنا ۾ ڇا ڏئي، ڇا نہ ڏئي اُن تي سوچيندو پويس ٿو. هو سٽ-سٽ ۽ لفظ-لفظ تي غور ڪري ٿو. هو اُنکي پنهنجي ذاتي ڪسوٽيءَ تي ڪسي ٿو. انڪري ٿي ميٿيو آرنولڊ چيو، ”جديد شاعر جي رچنا جيڪا سچ پچ رچنا سڏائڻ لائق آهي، ان پٺيان وڏي تنقيدي ڪوشش لڪل آهي نہ تہ تہ اها هين کان سچي، ٿلهو لڪر پيئي لڳندي ۽ تمام ٿورو وقت زنده رهندي.“ ساڳيءَ طرح آمريڪي نقاد پال ايمرمور لکيو، ”سيئي ودوان پوءِ چاهي اُهي تاريخ سان، سماج وگيان سان، فيلسوفيءَ سان، ٻولي سان يا چاهي ساهت سان واسطو رکندڙ ڇو نہ هجن، سڀ تنقيدي جذبي جا خادم آهن.“

ٽي-ايس-ايليٽ بہ تڏهن ٿي تہ چوي ٿو، ”جڏهين هڪ تخليقي ذهن ٻئي کان بهتر هوندو آهي تہ انهيءَ تنقيدي صلاحيت گهڻي هوندي آهي.“

ائين آهي تہ ڪنهن جي رچنا تي لکيل تنقيد ضرور لکيل رچنا کان پوءِ ٿي ٿيندي. پر انڪري ائين ڪونہ چئبو تہ تنقيد جو درجو تخليق کان گهٽ آهي.

سچ پچ تہ تنقيد پڻ هڪ تخليقي فن آهي. هڪ نقاد کي تنقيد لاءِ تخليقي قوت جي پڻ ضرورت پوي ٿي. جڏهن اديب جي ظاهر ڪيل ويچارن جي تہ ۾ وڃي ونجي لکيت، هنجي فن ۽ سماجڪ شعور جو جائزو وٺي ٿو تڏهن هو اهو ٿي ڪم ڪريٿو جيڪو هڪ تخليق ڪندڙ اديب ڪريٿو. انگريزي نقاد هڊسن چيو، ”سچي تنقيد جڏن تہ پنهنجو مواد ۽ جذبو زندگيءَ مان ڪڍي ٿي، انڪري پنهنجي رنگ ۾ اها تخليقي آهي.“

ٿوري ۾ تنقيد نگار پڻ تخليق ڪندڙ آهي، جنهنجا نائڪ ڪڏهن شاعر ۽ ڪڏهن افسانہ نويس تہ ڪڏهن نائڪ ۽ مضمون نويس آهن. ادبي تخليق ۽ تنقيد کي ٻن خانن ۾ وراهي هڪ کي گهٽ ۽ ٻئي کي وڏو درجو ڏيڻ صحيح ڪونهي. هننجو ڀاڱو ۾ اٽوٽ سنبنڌ آهي. ان جو

ثبوت ان مان بہ ملي ٿو تہ ٻنهي جو بنيادي مقصد توڙي تقاضائون
ساڳيون آهن. جڏهن ادب زندگيءَ جي بهتريءَ لاءِ هڪ هٿيار آهي تڏهن
تنقيد پڻ آهي. جڏهن هر ڪنهن سٺي ليکڪ کي پنهنجو نظريو هوندو
آهي تڏهن سٺي نقاد کي پڻ هوندو آهي. جنهن نظريي جي مدد سان
ليکڪ ادب جي تخليق ڪري ٿو ان جي مدد سان نقاد ادب جي ڪٿ
ڪري ٿو.

تنقيد جا نظريا

اڄ ادب توڙي تنقيد ۾ مکيہ طرح ٻن نظرين جي ڪشمڪش هلندڙ
هي. هڪڙو آهي ”ادب برائي ادب“ ۽ ٻيو آهي ”ادب برائي زندگي.“

پهرئين نظريي وارا نقاد ساهت کي فقط وندر جو واهڻ ٿا سمجهن ۽
ان ۾ ڪوبہ مطلب يا مقصد نہ ڏيکارڻ جي دعويٰ ٿا ڪن. هو زندگيءَ سان
ڪوبہ تعلق رکڻ نہ ٿا چاهين ۽ ان جي ڪشمڪش کان پري پڄڻ ۾ ئي
پنهنجو موکيہ ٿا سمجهن. هو ادب جي بناوت (Content) جي ڀيٽ ۾
نجي روپ (form) کي گهڻي اهميت ڏين ٿا. هو پاڻ کي شُدّ ساهت جو
ليکيدار ۽ غير جانبدار ٿا سمجهن، پر ٻئي نظريي وارن کي پرچارڪ ٿا
سمجهن.

ادب برائي زندگيءَ وارا نقاد زندگيءَ کان پري پڄڻ کي نہ پر اُنجي
ڪشمڪش جو چتر چٽڻ ئي ادب جو مقصد سمجهن ٿا. هو ادب کي
سماج جي پهتريءَ جي ڪسوٽيءَ تي ڪسين ٿا پر ساڳئي وقت هو ادب
جي صورت جي اهميت کي بہ نظرانداز نہ ٿا ڪن. هي ٻئي نظريا
جيتوڻيڪ مکمل جديد صورت ۾ ۱۸، ۱۹ صديءَ ۾ وجود ۾ آيا پر انهن
جا عناصر اسان کي قديم اديبن ۽ نقادن ۾ موجود ڏسڻ ۾ اچن ٿا. تنقيد
۾ انهن ٻنهي جي ڪشمڪش ادب جي پهرئين نقاد Plato افلاطون (عيسوي
سنہ کان ۴۲۹ سال اڳہ ۾) جي زماني کان هلندڙ آهي. افلاطون لاءِ ادب
زندگيءَ جو هوبهو نقل هو ۽ ان جو مقصد وندر بدران اخلاقي سچائي پيش
ڪرڻ هو. ان مان ڏسبو تہ هن موضوع تي زور ڏنو. افلاطون ان معيار سان
هومر وغيره اديبن جي رچنائن کي پرکي اهو فيصلو ڏنو تہ اهي ”سچ“
تي ٽڪيون اُهن. اهي زندگي سڌارڻ بدران بگاڙين ٿيون.

ان جي جواب ۾ ٻئي يوناني نقاد مشهور فيلسوف Aristotle ارسطو چيو (عيسوي سنہ کان ٢ صديون اڳ ۾) تہ ساهت جي سچائي سائنس يا تاريخ جهڙي سچائي نہ ٿيندي آهي. سائنس ۾ فقط ان سچائيءَ جو ذڪر هوندو آهي جيڪا ٿي گذرندي آهي پر ساهت ۾ ليڪ جو ڪم اهو نہ هوندو آهي تہ ٻڌائي تہ ڇا ٿي گذريو آهي پر ڇا ٿي سگهندو ۽ ڇا ممڪن آهي. ارسطو ادب جو مقصد وندر سمجهيو، جيڪا اديب سهڻي نموني نيمن تي ٻيڌل رچنا ذريعي ئي پيدا ڪري سگهي ٿو. ان مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ ارسطو رچنا جي روپ تي گهڻو زور ڏنو.

جيتري قدر ادب جي پيدائش جي بنياد جي تشريح جو سوال آهي تہ ارسطو، افلاطون کان گوءِ کٽي ويو پر جيتري قدر ادب جي مقصد جو سوال آهي افلاطون، ارسطوءَ کان گوءِ کٽي ويو. هنن ويچارن جي مدنظر تي جيڪا تنقيد ڪئي ويئي سان ١٨ صديءَ تائين هلي. جيتوڻيڪ ان وقت تائين هننڪان پوءِ ٻيا ڪيترا نقاد پيدا ٿيا جن تنقيدي فن کي اوج ڏني. جهڙوڪ بين جانس، ڊرائڊن، اڊيسن، لسينگ، ورڊسورٿ، ڪولرج وغيره پر بنيادي طرح اڪثر اهي افلاطون يا ارسطو مان ڪنهن هڪ جي ويچار سان شامل هئا.

آخر ١٩ صديءَ ۾ انگريزي نقاد مٿيو ارنولڊ جيڪو جديد تنقيد جو باني آهي، تنقيد کي هڪ نئون موڙ ڏنو. هن چيو تہ ادب زندگيءَ جو نقل ڪونہ آهي پر اهو زندگيءَ جي تنقيد آهي. اهو زندگيءَ جي ترجماني ڪري ٿو ۽ ٻڌائي ٿو تہ زندگي ڪيئن گهارجي. هنجي انهن ويچارن تنقيد ۾ وڏي تبديلي آندي. انهن مان ڏسجي ٿو تہ هن تي ڪارل مارڪس جي ويچارن جو ڪجهہ ڪجهہ اثر ٿيو هو جن ان وقت يورپ ۾ ٿرٿلو مچائي ڇڏيو هو.

مارڪس چيو، ”هيلتائين فيلسوفن فقط دنيا جي سمجهاڻي پئي ڏني آهي پر ضرورت اهو ٻڌائڻ جي آهي تہ دنيا کي ڪيئن بدلائجي.“ ليڪن جيئن تہ آرنولڊ مارڪسوادي ويچارن کي نہ اپنايو هو انڪري هنجي تنقيدي نظريي ۾ تضاد پيدا ٿيا. مثلا هن چيو تہ نقاد کي ڪن بہ سياسي توڙي عملي ويچارن کان بلند ۽ بي تعلق ٿي تنقيد ڪرڻ کپي

جو تہ تنقيد جو انهن ويچارن سان ڪوبہ واسطو ڪونهي. وري اتيئي چيائين، ”جيڪو ادب خلاف بغاوت ٿو ڪري سو زندگيءَ خلاف آهي.“ ان جي معنيٰ تہ نقاد کي ادب جي تنقيد ڪرڻ وقت اخلاق ۽ زندگيءَ جو خيال رکڻو آهي. ۽ سياسي ۽ ٻيا ويچار تہ زندگيءَ ۾ سمايا ئي پيا آهن جن کان بي تعلق ٿي نقاد ڪيئن تنقيد ڪري سگهندو؟ ان کان سواءِ اهو سوال بہ سياويڪ آهي تہ هن طبقباتي زندگيءَ ۾ ڪهڙي طبقي جي زندگي ۽ ڪهڙي طبقي جي اخلاق خلاف ادب کي بغاوت ڪرڻ نہ کپي؟ ڇا اسانکي خبر ڪانهي تہ شاهوڪارن جو هڪڙو مزورن جو اخلاق ٻيو آهي ۽ اُنجو معيار بہ زماني سان ڦرندو رهيو آهي. ان تضاد کي فقط مارڪسوادي نظريو ئي دور ڪري سگهيو آهي. هي نظريو ادب برائي زندگيءَ واري نظريي کي وڌيڪ چٽو ۽ مڪمل ڪري ٿو ۽ وگيانڪ روپ ڏئي ٿو. ان کي ادب برائي عوام "Art for Peoples Sake" جو نظريو بہ چيو ويندو آهي.

مارڪسوادي نظريو سماج کي سمجهڻ، ان کي بدلائڻ ۽ نئين غير طبقيدار سماج کي اڏڻ جو نظريو آهي. ان نظريي موجب هيءَ مادي دنيا انساني خيال کان اڳ موجود هئي ۽ انساني خيال ان دنيا جي حرڪت مان پئدا ٿيو. انساني سماج جو بنياد هن دنيا تي آهي. ادب انسان جي خيالات ۽ جذبات جي اظهار جو نالو آهي. اهو سماج جو شاهد آهي. آخرين طرح ادب بہ هن مادي دنيا جي پيداش آهي. مادي دنيا هميشه بدلبي رهي آهي. جنهن جي ڪري سماجي راڄنيتي ۽ ساهتڪ زندگي پڻ بدلبي رهي آهي.

جيئن جيئن پيدائش جي ذريعن، کيتي هنر وغيره ۾ ترقي ٿي آهي تيئن راڄنيتي، سماجي ۽ ساهتڪ زندگي پڻ ترقي ڪئي آهي. انساني زندگيءَ جي پراچين دور کي ڇڏي جڏهين سماج غير طبقاتي هئي، هر دور ۾ سماج پنهنجي پيداش جي ذريعن جي بنياد تي مختلف طبقن ۾ ورهيل رهي آهي؛ هڪ نہ هڪ طبقي انهن ذريعي کي ترقي ڏيئي ان مان پئدا ٿيل سماجي لاڙن کي ترقي يافت شڪل ڏيئي انساني زندگيءَ کي اڳتي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ۽ هيءُ طبقو پنهنجي زماني جو ترقي پسند طبقو رهيو آهي. تهذيب، ادب ۽ آرٽ هن طبقي جو سهارو

وڌي ارتقائي منزلون طي ڪيون آهن. پر اهو ترقي پسند طبقو ڪنهن حد تي اچي سماج لاءِ رڪاوٽ بڻجي پيو، جنهن ڪري ٻئي طبقي ان جي جڳهه والاري آهي. اها جدوجهد ايستائين هلي ٿي جيستائين غير طبقيوار سماج وجود ۾ نه آئي آهي.

مارڪسوادي نظريي اهو صاف ڪيو ته طبقاتي زندگيءَ ۾ جيستائين نقاد ان سوال جو جواب نه ڏنو آهي ته ليکڪ جي لکڻي ڪهڙي طبقي جي بهتري ٿي چاهي تيستائين هو ادب جي پوري ڪٿ نه ڪري سگهندو ۽ نقاد اهو جواب سياسي، آرٽڪ يا سماجڪ ويچارن کان بي تعلق ٿي نه، جيئن آرنولڊ چيو، پر انهن کي سمجهڻ کان پوءِ ئي ڏيئي سگهندو. ان ڪري ئي آمريڪي نقاد (جيڪو مارڪسوادي به ڪونهي) فيليشن، پنهنجي ڪتاب ”نقاد جون سماجي جوابداريون“ ۾ لکي ٿو ته مون کي سمجهه ۾ ئي نٿو اچي ته نقاد جهڙو هڪ ذميوار ودوان ڪيئن سياست کان پاڻ کي آجو ڪري سگهندو.

تنقيد جا نمونا

مٿين نظرين جي بنياد تي نقاد جيڪا تنقيد ڪندا آهن تنهنجا مکيه ٽي نمونا آهن.

(١) تاثراتي (Impressionist) (٢) سماجي تنقيد (٣) مارڪسوادي.

تاثراتي نقاد اڪثر ادب برائي ادب جا حامي ٿيندا آهن. انهن جو چوڻ آهي ته ادب تاثر effect آهي ۽ ان جي تنقيد پڻ شخصي تاثرن جو مجموعو ٿيڻ کپي، جي پڙهڻ وقت پيدا ٿين ٿا. ادب کي سماجي قدرن جي ڪسوٽيءَ تي ڪسڻ غلط آهي. ان جو باني اڪليءَ جو نقاد ڪروچي هو ۽ هاڻي آمريڪي نقاد اسپنگارن آهي. اسپنگارن جو چوڻ آهي ته ڪنهن ڪتاب کي پڙهڻ ۽ ان مان لطف حاصل ڪرڻ ئي تنقيد آهي. هو چوي ٿو ته ادب يا تنقيد جو اهو ڪم ناهي ته اهو ڪنهن اخلاقي يا سماجي مقصد جو اظهار ڪري يا ان کي اڳتي وڌائي. ان مان اهو نتيجو ٿو نڪري ته ادب ۾ مواد کي ڪابه اهميت ڪانهي ۽ خراب يا سلو جنهن تي به ليکڪ جو قلم هليو تنهن تي نقاد کي وشواس ڪرڻ کپي يعني ته نقاد کي رچنا کي خراب يا سلو نه چوڻو آهي، ان متعلق هن کي

بي طرفدار رهڻو آهي ۽ ڪنهن به نظريي يا واد جي حمايت نه ڪرڻي آهي. جيئن ايليٽ چوي ٿو ته ''نقاد جو اهو ڪم ڪونهي ته ڪنهن رچنا کي زماني جي هنڌن ۾ رکي ڏسي پر ان کان پري ڪري ڏسي.'' هھڙا بي طرفدار يا وادن يعني ويچار ڌارائن کان بلند چوٽين تي سئر ڪندڙ نقاد خود فريبيءَ جو شڪار ٿيندا آهن. ڇو ته ڪوبه نقاد يا ليکڪ وادن کان بلند رهي نه سگهندو. سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح انهن کان متاثر ٿي ٿي رهي ٿو.

واد سماج جي ئي ته پيداش آهن ۽ سماج ۾ رهندي انهن کان نرليپ رهندڙ ممڪن آهي ته يوڳي ٿي سگهي ٿو پر نه نقاد يا ليکڪ. ويچارڌارا هڪ اُها مشعال آهي جنهنجي ذريعي نقاد يا ليکڪ زندگيءَ کي سولائيءَ سان سمجهي ۽ بدلائڻ لاءِ ڪوشش ڪري ٿو. ويچارڌارا جي اهميت بابت ٽالسٽاءِ چوي ٿو ته جڏهين اسين ڪنهن ليکڪ جي رچنا پڙهون ٿا تڏهين يڪدم اهو سوال اٿي ٿو ته هو زندگيءَ بابت ڪهڙي نقط نگاهه ڏيڻ ٿو چاهي ..... زندگيءَ جي ڪهڙي راهه ڏيکارڻ ٿو چاهي. ساڳيءَ طرح آمريڪي ليکڪ ايمرسن چوي ٿو ته اصول، چيزن کي ڏسڻ لاءِ اکيون آهن. انڪري ليکڪ توڙي نقاد، ڪنهن نه ڪنهن اصول کي خيال ۾ رکي زندگيءَ ۾ هڪ نه ٻيءَ چيز جي طرفداري ڪندو رهي ٿو. نقاد جنهن کي ادب جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪرڻي آهي سو ڪيئن بي طرفدار رهي سگهندو، اها ڳالهه نه عقل کي ۽ نه وشواس کي جچي ٿي. مئٿيو آرنولڊ جنهن چيو ته نقاد کي بي تعلق ٿي تنقيد ڪرڻ کپي سو خود تنقيد وقت بي تعلق رهي نه سگهيو. هڪ انگريزي نقاد اورلو ولميسن پنهنجي ڪتاب Contemprory criticism of literature ۾ لکيو ''اهو نقاد ئي ڪهڙو جيڪو ڪيترو به سنجيدو هوندي نه پيار ڪري سگهي ۽ نه ڌڪاري سگهي، نه خوش ٿي سگهي ۽ نه رنج.'' ساڳيءَ طرح آمريڪي نقاد آلفريڊ ڪير چيو،'' مان نقاد کان هن ڳالهين جي تقاضا ٿو ڪريان ته هو اتهاسڪ الصاف کي خيال ۾ رکي ٻڌائي ته هو ڪنهنکي پيار ڪري ٿو، ڪنهنکي ڌڪاري ٿو. ازرائيل جي بادشاه وانگر هنکي به چيزون هٿ کپن. هڪ ڪاٺيالي ۽ ٻي چنگ.'' هو اڳتي هلي چيو ته جيڪو نقاد ٽاٽراتي آهي

تنهنجي تنقيدي قوت ئي ختم ٿي ويندي. نقاد کي خارجي (objective) نموني سوچڻ کپي.

سماجي تنقيد

هيءَ تنقيد ادب جي ترجماني ڪري ٿي. اُها ادب کي سماجي پس منظر ۾ اُنجي موضوع توڙي فن جي خوبين ۽ خامين جو جائزو وٺي اُنجو قدر ۽ قيمت ڪٿي ٿي. جيڪو ساهت سماج لاءِ فائديمند آهي سو ئي هنجي ڪسوٽيءَ تي پورو اُتري ٿو. ٿوري ۾ اها ادب کي سماج کي سڌارڻ جو واهڻ سمجهي ٿي. انڪري نقاد کان اها تقضا ڪريٽي ته ھو ڏسي ته ليکڪ پنهنجي سماجڪ جوابدارين کي ڪيتري قدر نباهيو آهي ۽ هن سماج لاءِ ڪهڙو سنيهو ڏنو آهي. ههڙا نقاد اڪثر ڪري اِنسانيت پرستي (Humanism) جا قائل ٿيندا آهن، اها انسانيت پرستي جيڪا سماج جي سڀني طبقن (غريب توڙي شاهوڪار) جي ڀلائيءَ جو خيال رکندي آهي. ههڙي انسانيت پرستي هننجي تنقيد ۾ تضاد پئدا ڪندي آهي. هو پيڙيل ۽ پيڙيندڙ طبقن جي وچ ۾ فرق نه سمجهڻ ڪري ڪڏهن ڪڏهن ان ساهت جي به حمايت ڪري وهندو آهي جنهن ۾ سماجي مقصد ته هوندو آهي، پر اهو سماج جي گهڻائي يعني پيڙيل طبقي جي بهتريءَ لاءِ نه هوندو آهي. انڪري هيءَ تنقيد اڄ جي زندگيءَ جون تقاضائون مڪمل طرح پوريون ڪري نٿي سگهي. ائين چوندي مان هن تنقيد جي اهميت کي گهٽائڻ نٿو چاهيان چو ته ان تنقيد اتهاس ۾ هڪ ترقي پسند رول ادا ڪيو آهي ۽ اڄ به اها ادب جو قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ڪرڻ ۾ ڪنهن حد تائين مددگار ضرور آهي.

مارڪسوادي تنقيد

هيءَ تنقيد ادب ۽ اديب کي نه فقط سماجي پس منظر ۾ پر تاريخي پس منظر ۾ به ڏسي ٿي جنهن لاءِ طبقاتي شعور جي ضرورت آهي. يعني ته هيءَ تنقيد نقاد کان اها تقاضا ٿي ڪري ته هو ادب ۽ اديب جي خيالن جي تهه ۾ وڃي نه فقط اهو ڳڏائي ته اُهي زندگي جي ترجماني ڪن ٿا يا نه ۽ سماج کي بهتر بڻائين ٿا يا نه، پر اُهي ڪهڙي طبقي جي ترجمان ٿا ڪن ۽ ڪهڙي طبقي جي بهتري چاهين ٿا. اهڙو نقاد پڻ

انسانيت پرستيءَ جو قائل آهي پر اها انسانيت پرستي پيڙيل طبقي جي ئي حمايت ڪندڙ آهي. اهڙي نقاد لاءِ فقط تيزفهم يا ادبي ڄاڻ يا زندگ يءَ جو آزمودو ڪافي ڪونهي پر سماجي، آرٽڪ، سياسي ۽ تاريخي حالتن جو مطالع پڻ تمام ضروري آهي، ڇو ته انهن حالتن جي تبديلن سان ادب ۽ اديب تي وڏو اثر پوي ٿو. اُنجي معنيٰ اها ڪانهي (جيڪا ڪڏهين ڪڏهين ڪي مارڪسوادي نقاد به ڪيندا آهن) ته انهن حالتن جو ادب سان سڌو تعلق آهي يعني ته جيئن ئي انهن ۾ تبديليون آيون تيئن ئي ساهت ۾ تبديليون ايندليون. اهڙي نظريي کي ميڪانڪي ماديت Mechanical Materialism چوندا آهن. اتهاس اسانکي ٻڌائي ٿو ته مادي حالتن جي ڦرڻ سان ساهت ۾ آهستي آهستي ڦيرو آيو آهي. نه فقط ايترو پر ساهت پڻ حالتن ڦيرڻ ۾ پاڱه ادا ڪيو آهي.

ساڳيءَ طرح مارڪسوادي تنقيد رڳو ليکڪ جي طبقي کي خيال ۾ رکي هنجي ڪٿ نٿي ڪري. مثلا جيڪڏهن ڪو ليکڪ زميندار طبقي مان آيو آهي ته انڪري هو ائين نه چوندو ته هنجو ساهت فقط ان طبقي جي ئي ترجماني ڪريٿو. ڇو ته ڪيترائي اهڙا زميندار طبقي مان آيل ليکڪ آهن، جن پنهنجين لکڻين ۾ عوام جي زندگي اوتي آهي. اهو تضاد حالتن جي ڪري پيدا ٿئي ٿو، جيڪي هنکي ڪڏهين ڪڏهين ته پنهنجي طبقي خلاف به لکڻ لاءِ مجبور ڪنديون آهن. ليڪن اهو مارڪسوادي نقاد ئي ٻڌائي سگهندو، جنهن وٽ طبقاتي شعور آهي ته اهڙن ليکڪن ۾ اهي تضاد ڇو آهن. اهي تضاد ڄاڻ ڪري هو اهڙن ليکڪن جو قدر غير مارڪسوادي نقادن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڪريٿو. مارڪسوادي تنقيد جيڪو ڪلاسيڪل بورزيا ليکڪن جو قدر ڪيو آهي، سو خود بورزيا طبقي به هننجو نه ڪيو آهي. اها مارڪسوادي تنقيد جي وڏي دين آهي.

مارڪسوادي تنقيد تي اِهو اِلزام به مڙهيو ويندو آهي ته اِها ليکڪ جي رچنائن مان پنهنجون من مانيون معنائون ٿي ڪڍي، جنجو ليکڪ کي خواب خيال به نه هوندو آهي. هي اِلزام ته غير مارڪسوادي نقادن سان به لڳي سگهيٿو ۽ مان سمجهانٿو ته اهڙو الزام هڻندڙ تنقيد جي

مقصد کي پوريءَ طرح نہ سمجھڻ ڪري ئي هٽن ٿا. ڇو تہ نقاد، ليکڪ جي پٺ ونندڙ ڪونهي، پر سٺو نقاد هنجي رهنمائي ڪندڙ آهي. هنکي تہ پنهنجي ئي نقط نگاهہ کان اُنجي ڪٿ ڪرڻي آهي.جيڪڏهين هو بہ اِها ساڳي معنيٰ ڪڍي تہ پوءِ نقاد جو تہ ضرور ئي ڪونهي. ها، جڏهين ليکڪ ۽ نقاد جي نقط نگاهہ ساڳي ئي آهي تہ پوءِ نقاد پڻ ليکڪ واري ئي معنيٰ ڪڍيندو. اتهاس ٻڌائي ٿو تہ ڪيئن نہ مارڪسوادي توڙي غير مارڪسوادي نقادن ليکڪن جي لکڻين مان نيون نيون معنائون ڪڍي لکڻين ۽ ليکڪن جو قدر ٻيڻو ڪيو آهي.

مارڪسوادي تنقيد خلاف ٻيو ۽ وڏو الزام اهو مڙهيو ويندو آهي تہ اها لکڻيءَ جي جمالياتي (asthetic) پهلوءَ کي يعني ''رومال'' کي نظرانداز ڪندي آهي ۽ اِفادي (functional) پهلوءَ کي يعني ''مال'' تي ئي زور ڏيندي آهي. اهو الزام بہ صحيح ڪونهي. ڇو تہ مارڪسواد جي بانين مارڪس ۽ اينگلس صاف لفظن ۾ چيو آهي تہ نقاد کي ليکڪ جي لکڻيءَ جي ٻنهي، جمالياتي ۽ افادي پهلن جي پوري ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کپي. آلبت مارڪسوادي اُنهن ٻنهي پهلن کي هڪٻئي کان صفا الڳ نٿا سمجهن. اهي ٻئي پهلو هڪٻئي تي اثر ڪندا رهن ٿا.

اينگلس، انگريزي ليکڪا مارگريٽ هارڪنيس کي سنديس ناول ''شهري ڇوڪري'' بابت لکيو، ''مان تو مان اهو نقص نٿو ڪڍان تہ تو ڇو ڪونہ سماجوادي ناول لکيو آهي، جنهن مان ليکڪ جي سياسي ۽ سماجوادي ويچارن کي پشتي ملي. ليکڪ جا ويچار، ڪلا ۾ جيترو لکل هوندا، اوترو ئي سٺو.''

ساڳي طرح اينگلس، فرڊيننڊ لاسيل کي سندس ناٽڪ ''سڪنگيت'' تي تنقيد ڪندي لکيو، ''مون تنهنجي ڪتاب کي اعليٰ معيار-جمالياتي ۽ تاريخي سان ڏٺو آهي.''

مٿي ذڪر ڪيل خاميون مارڪسوادي تنقيد ۾ سمايل ڪونهن. ٻر اڳين نہ چئي سگهبو تہ ڪو مارڪسوادي نقاد اهڙين خامين جو شڪار نہ ٿيا آهن. اهي شڪار ضرور ٿيا آهن، پر ان ڪري مارڪسوادي تنقيد کي غلط ٺهرائڻ يا لوڙڻ صحيح ڪونهي.

ٿوري ۾ ادب لاءِ تنقيد ايتري ضروري آهي، جيترو انسان لاءِ علم. تنقيد پڻ پنهنجي پر ۾ هڪ تخليقي فن آهي. ان جو درجو تخليق کان گهٽ ڪونهي. هڪ سٺي ليکڪ کي صحتمند تنقيد جي آجيان ڪرڻ کپي. صحتمند تنقيد لاءِ اهو لازمي آهي ته نقاد پنهنجي تنقيد کي شخصي پسندي ۽ ناپسنديءَ کان آجو رکي. هڪ سٺي نقاد کي ڪنهن به لکڻيءَ جي مال ۽ رومال، ٻنهي جو جائزو وٺي، ان جي قدر ۽ قيمت جيءَ ڪٿ ڪرڻ کپي. اُن لاءِ فقط سخن فهمي ڪانهي، پر سماجڪ ۽ اتهاسڪ اڀياس پڻ ضروري آهي. ان سان گڏ کيس هڪ سٺي نظريي جي به ضرورت آهي ۽ اهو نظريو جيترو عام زندگيءَ جي ويجهو هوندو ۽ وگيانڪ هوندو، اوتري ئي هنجي تنقيد صحيح ٿيندي. هڪ سٺو نقاد، ليکڪ لاءِ ''ساٿي، سونهون ۽ فيلسوف'' آهي.

سنڌي تنقيد جي اوسر

مان ائين ڪونه چوندس جتن ڪي ٻيا چون ٿا، ته سنڌيءَ ۾ تنقيد ٿي ڪانهي، يا نالي ماتر ٿي آهي يا فقط پٺي ٺپ يا شخصي ضد پاڙڻ واري تنقيد ٿي آهي. سنڌيءَ ۾ تنقيد جي تاريخ اٽڪل اڌ صدي جهوني آهي ۽ وقت جي رفتار سان اُن جو معيار بلند ٿيندو رهيو آهي. اُن جي معنيٰ اها ڪانهي ته سنڌي تنقيد ۾ ڪا ترقيءَ جي گنجائش ئي ڪانهي. خاص ڪري مال ۽ رومال جي لحاظ کان اُن ۾ بهتريءَ جي ضرورت آهي.

سنڌيءَ ۾ مکيه طرح ٽن نمونن جي تنقيد ٿي آهي (١) تشريحي يعني سمجهاڻي ڏيندڙ. هنن ۾ ڪٿهن ڪٿهن تاثراتي تنقيد جا عناصر پڻ موجود هوندا آهن. (٢) سماجي (٣) ترقي پسند تنقيد جيڪا اڪثر مارڪسواد کان متاثر ٿيل آهي.

ورهاڱي کان اڳ

سنڌيءَ ۾ تنقيد تشريحي تنقيد سان ٢٠ صديءَ جي شروعات ۾ شروع ٿي. اُن جا باني هئا - لعلچند امرڏنومل ۽ جيٺمل پرسرام. هنن ٻنهي گهڻو تڻو شاهه سچل ساميءَ جي شعر تي تنقيد ڪئي. هنن شاعرن جي خيالن جي اوٽ وٺي سندن شعر جي سمجهاڻي ڏني ۽ شعر جي روپ جي خوبين جو ورنن ڪيو. هنن جو نظريو روايتي هو، جنهن موجب شاعر

جو شعر الهامي چيز ليکيو ويندو آهي. پر ائين نہ چئي سگهبو تہ هي نقاد کو ''ادب برائي ادب'' جا حامي هئا. هو پاڻ ''ادب برائي زندگي'' جي نظريي جي ويجهو هئا. جيٺمل جي شاهہ تي لکيل تنقيد ۾ سماجي تنقيد جي هلڪي جهلڪ پڻ ملي ٿي، جڏهن هو مثالن سان ٻڌائي ٿو تہ شاهہ جيڪو ڪجهہ زندگيءَ ۾ ڏٺو اُن تي ئي شعر لکيو. ساڳيءَ طرح لعلچند شاهہ جي تنقيد ۾ چوي ٿو تہ شاعر تاريخ نويس، پهلوان پرست ۽ وطن دوست ٿيندو آهي جيئن شاهہ هو. پر جيڪي اُنهنجا مثال ڏنا اٿس، تن مان وري روحاني معنيٰ بہ ڪڍي اٿس. هننجي تنقيد ۾ خامين هئڻ جي باوجود هنن ٻنهي جي لکڻين تنقيد جي ترقيءَ ۾ اهم پارٽ ادا ڪيو آهي. انهن عام ماڻهن ۾ پنهنجن شاعرن لاءِ چاهہ ۽ عزت هڪ طرف پيدا ڪيو تہ هنن ۾ ادبي ذوق ٻئي طرف پيدا ڪيو.

ٻين ليکڪن، جن هٿرادي نموني جي تنقيد جا ڪتاب يا مضمون لکيا سي آهن - قليچ بيگ، ڀيرومل مهرچند، دائود پوٽو، حڪيم محمد سيوهاڻي، پرنسيپال اجواڻي ۽ محمد صديق ميمڻ. انهن نقادن پنهنجيءَ تنقيد ۾ يا تہ نظم ۽ نثر بابت يا تہ بزرگ شاعرن جي شعر بابت سمجهاڻي ڏني آهي. انهن سڀني جو نظريو لعلچند ۽ جيٺمل وارو هو. هننجي ڪتابن مان مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب ''علم بديع ۽ علم عروض''، جيڪو ١٩٢٠ ۾ لکيو ويو، تنهن خاص ذکر لهڻو. اُنهہ شاعريءَ جي قانونن، خامين خوبين جو، سنڌي شعر مان حوالا ڏيئي ورنن ڪيل هو. ان ڪتاب جي رٿا جديد (ماڊرن) اُردو تنقيد جي بانيءَ حاليءَ جي ڪتاب ''مقدمہ شاعريءَ'' تان متاثر ٿيل ٿي لڳي.

مٿين نقادن مان صديق ميمڻ ۽ ڀيرومل ''ادبي تاريخ'' ۽ ''سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ'' لکي ''تحقيقي'' تنقيد جو بنياد وڌو. هن تنقيد ۾ ادب بابت تاريخي حقيقتون ڏنل هونديون آهن. تحقيق، پڻ ادبي تنقيد جو جزو آهي. هن تنقيد ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جا ''لالڪ جي اوسر''، ''مضمون جي اوسر'' وغيره جا ''سنڌو'' ۾ ڇپيل تحقيقي مضمون ۽ لطف الله بدويءَ جو ڪتاب ''تذڪرہ لطيفي'' (ٽي ڀاڱا) پڻ اچي وڃن ٿا. بدويءَ جو ڪتاب شاهہ کانپوءِ ١٩ صديءَ تائين پيدا ٿيل شاعرن جي حياتي ۽ شعر جي احوال سان ڀرپور آهي.

ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو رسالو تنقيد جي تاريخ ۾ هڪ حد-نشان آهي. رسالي جو مهاڳ ”مقدم لطيفي“، جيڪو وري جدا ڪتابي صورت ۾ ڇپيل آهي. اُن ۾ ڊاڪٽر صاحب شاهه جي شاعريءَ، خيالن ۽ ماحول جو مڪمل جائزو ورتو آهي. هنجي تنقيد اڳين نقادن جي تنقيد کان ان ڳالهه ۾ ڦريل آهي ته اها فقط تشريح ڪانهي پر اُن ۾ شاهه جي شعر جي بناوت ۽ روپ جي مختلف پهلن تي ڇنڊ ڇاڻ ڪري ڪٿ ڪئي ويئي آهي ۽ ڪيترين ئي نين ڳالهين پڻ ڏنل آهن. ليڪن هن نقاد جو نظريو پڻ اهو ئي اڳين نقادن وانگر آهي. هو پڻ شاعر کي پيغمبر ۽ شعر کي خدائي الهام ٿو سمجهي. ڊاڪٽر جي تنقيد تي بحث جو هڪ سيلاب چڙهي پيو، جيڪو ڪيترا سال هلندو رهيو.

ڊاڪٽر وانگر پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو ”شاهه جي وطن دوستي ۽ عالم دوستي“ تنقيدي مضمون سماجي تنقيد جو نمونو آهي. جنهن ۾ ڪي نوان نقطا پڻ ڏنل آهن.

ترقي پسند تنقيد

ٻي لڙائيءَ وقت سنڌي ساهت ۾ هڪ نئين ويچارڌارا ڦهلجڻ شروع ڪيو جنهنجو بنياد مارڪسواد تي بيٺل هو. تنقيد ۾ ان ڌارا جي جهلڪ پهرين پهرين اسان کي تيرٿ وسنت جي مضمون ”شاهه جو سنيهو“ جيڪو هن جو انعامي ڪتاب ”چٽگون“ ۾ ١٩٤٠ ۾ ڇپيو، ان ۾ ملي ٿي. هو پهريون نقاد آهي جنهن لتاڙيل واٽ کي ڇڏي نئين واٽ ورتي. هن اها تقاضا ڪئي آهي ته شاهه کي صوفي نقط نگاهه سان نه، جيئن هيلتائين ڏٺو ويو هو پر مادي نقط نگاهه سان ڏٺو وڃي. چوي ٿو، ”شاهه اعليٰ شاعر آهي ...... هنجو اُديش ”خيال جو مطلب خيال ۾ آهي“ ٿي نٿو سگهي. هنجو مقصد فقط خيال نه پر عمل آهي. مان سمجهان ٿو ته شاهه کي نئين سر سمجهڻ جي ضرورت آهي. هيلتائين ”صبحاني مان اعظم شاني“ تصوف جي پيچيده فلسفه جو اڀياس ۽ عرب ايران ۽ هند ۾ ان جي اتهاس جي اپٽار علمي معلومات لاءِ ڪافي سمجهي ويئي آهي. شاهه ۾ اهي مسئلا اچن ٿا پر شاهه کي فقط مولانا رومي ۽ هندو جوڳين جي عينڪ سان ڏسڻ صحيح ناهي. مان نٿو چوان ته اُهي اثر مٽس

ڪونہ ھوا، پر منجھس جيڪو ذاتي جوھر آھي، سو انھن اٿرن ڪان گھڻ وڏيڪ آھي. شاھہ جيڪڏھن فقط انھن اُڌارن ورتل خيالن جو ترجمان ھجي ھا تہ شايد خود اسان سنڌين جي نظر ۾ سنڌس ايڏو شان نہ ھجي ھا ...... انسان ڪي ڪيتري بہ خدائي ذات ڇو نہ ھجي پر ھو پنھنجي زمين، زماني ۽ قوم جو مطيع آھي. ڀلي تہ ھو ٻڙ جي وڻ وانگر اُسري آڪاس سان سر لڳائي پر پارون سندس پاتال ۾ آھن. جتان ڪيس غذا مليتي جا ڪيس اُسرڻ ۾ مدد ڪري ٿي ... اسان جي ساھتيہ ۾ شاھہ بہ ٻيو ڪوبہ شاعر نہ سمجھيم جنھن ھن ملڪ جي بي زبان ڪميءَ ڪاسبيءَ ھاري ناري، ماريءَ ماڇي ڪي فصيح زبان عطا ڪئي ھجي.“

ساڳيءَ نظر سان اپريل ۱۹۴۲ ۾ ”سنڌو“ ۾ ترقي پسند نقاد برڪت علي آزاد، ادب ۽ زندگيءَ تي ھڪ نظرياتي (Theoretical) مضمون لکيو ھن لکيو، ”اڄ ضرورت ھن قسم جي آھي تہ اسان جا شاعر ۽ ليکڪ موجودہ زماني جي حالات ۽ ضرورت ڪي مد نظر رکي ھڪ ئي ڌڪ سان حسن ۽ عشق، گل ۽ بلبل معرفت ۽ طريقت، آتمڪ گيان ۽ وحدت الوجود وغيرہ جي عام جي سمجھہ ۾ نہ اچڻ جھڙن مسئلن ڪي خيرباد چئي پنھنجي نثر، نظم ۽ شاعري جو رخ بنا ڪنھن انتظار جي ملڪ جي عام جنتا، ھارين نارين، شھرن ۽ ڳوٺن ۾ ڪم ڪندڙ پورھيتن، مزورن ۽ سندن روزاني زندگي سان تعلق رکندڙ معاملن ۽ ڏکياين ڪي حل ڪرڻ ۽ منجھن سياسي شعور، انساني حقن جي شناس، آزاديءَ جي خوبي ۽ قدر ۽ قيمت جي احساس پيدا ڪرڻ جو پروگرام پڌرو ڪن. نہ رڳو ايترو پر اسان جو نون اديبن ڪي پراڻين روايتن ڪي ترڪ ڪري پاڻ ڪي بلڪل نئين قسم جي انقلابي ذھنيت جو نمائندو ثابت ڪرڻ گھرجي ...... اسان جي شاعرن، ليکڪن ۽ اديبن ڪي ڪن اوچي طبقي جي ماڻھن جي ضرورتن ۽ جذبات ڪي خيال ۾ رکڻ يا انھن جي ترجماني ڪرڻ جي بجاءِ پنھنجي تحرير ۽ تقرير شعر ۽ شاعري، ڊرامن ۽ افسانن، نظم ۽ نثر جي ذريعي ملڪ جي لکن ڳوٺن ۽ انھن ۾ رھندڙ ڪروڙن بکين، ڏکين، اُگھاڙن، جاھل ۽ بيمار، قرض ۾ ٻڏل ۽ لاچار ماڻھن جي خدمت ۽ بلندي ڪي ئي پنھنجي زندگي جو دستور العمل بڻائڻ گھرجي.“ ليڪن ۾ جديد ادب جي ترقيءَ لاءِ ھڪ جماعت ۽ اخبار جي تقاضا ڪيل ھئي.

ڇهن سالن کانپوءِ ڪهاڻين جي مجموعي ”پره ڦٽي“ جي مهاڳ ۾ گوبند مالهي ترقي پسند ادب جي سمجهاڻي ڏيندي لکيو، ”ترقي پسند ادب اسان جي موجوده سماج جي ڪشمڪش مان پيدا ٿيو آهي ۽ انساني فطرت جي انقلابن جو عڪس آهي. ترقي پسند اديب پنهنجي زندگيءَ کي عوام جي زندگيءَ سان ڳنڍي ٿو. هو ماڻهن جي وچ ۾ رهي انهنجي هر ڪنهن مسئلي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ...... هن جي دل تي هن طبقيوار سماج جي طبقن جي تفاوت جو گهاٽو گهرو اثر ٿئي ٿو. هوئي سبب آهي جو هو پنهنجي نه بلڪ عوام جي جذبات جي ترجماني ٿو ڪري ...... هو سماج کي تبديل ڪري هڪ نئين دنيا اڏڻ ٿو گهري.“

٨ جنوري ١٩٤٦ جي ”هندو سنسار“ ۾ اُتم جو سندر ساهت وارن طرفان ڇپايل ”سماجڪ بلوو“ ناول تي هڪ تنقيدي مضمون ڇپيو جنهنجو سرو هو ”نه گهرجي اسان کي اهڙو ساهت.“ ان ۾ ڏيکاريل هو ته ڪيئن نه اهو ناول سيرت نگاري، واقع ڪاري ۽ حقيقت نگاريءَ جي لحاظ کان ناڪامياب آهي. اُن ۾ نقاد اجهو هيئن ٿو فتويٰ ڏئي، ”سچ پڇ اهو سماجڪ بلوو نه هو پر منوگيان خلاف بلوو هو جنهن ۾ حقيقتپڻي جو خاتمو ڪيو ويو هو. ان ۾ ڪابه حقيقي بلوي جي باه نه هئي، نه انقلاب جي آگ هئي. نه هئي منجهس نواڻ ۽ نه تازگي! نه جوش نه جذبات، جو ڪنهن سندر ڪاريه لاءِ اُتساهت ڪري. تحقيق هڪ رجعت پسند ناول هو، جنهن ۾ ڪوبه ترقيءَ جو ترورو موجزن نه هو!“ ليڪه ۾ وڏيڪ ڇيو ويو ته اسان جي ساهت ۾ تبديل اچڻ کپي. اسان کي ”انقلابي ۽ اُنتي پسند ليکڪن جي ناولن ۽ ڪهاڻين جي ضرورت آهي.“

مٿين ڇهن ليکن مان ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ورهاڱي کان ڪجهه سال اڳ ۾ ئي نظرياتي تنقيد توڙي عملي تنقيد ۾ ترقي پسند نظريي جي شروعاتي ٿي چڪي هئي. البت اهو نظريو اجا مڪمل طور وگياڪ نه هو، چٽو نه هو، جو ورهاڱي بعد ٿي ٿيو.

ورهاڱي کانپوءِ

ورهاڱي کانپوءِ ترقي پسند اديب توڙي نقاد سنڌي ساهت تي سيلاب وانگر ڇانئجي ويا آهن. جنهنجو نتيجو اهو نڪتو آهي جو اڄ سنڌيءَ ۾

اها ترقي پسند ڌارا آئردار آهي. تنقيد ۾ اُن ڌارا، ٽن ذريعن معرفت ڦهلاءُ ڪيو ويو آهي. (۱) نئين دنيا (۲) تنقيدي مضمون (۳) سنڌي ساهت منڊل.

ائين آهي ته ورهاڱي بعد شروعاتي سالن ۾ يعني ۱۹۵۳ تائين ترقي پسند نقادن جو نظريو انتها پسند (Extremist) ۽ تنگ (Sectarian) هو جنهنجي هنن پڻ ڪلي قبوليت ڏني آهي، جيڪا ۱۹۵۴ ۾ ڪيرت جي ڇپايل چونڊڙي ”ترقي پسند هلچل جو جائزو“ ۾ ڏنل آهي. اُن تي ۳۳ ليکڪن ويهي بحث مباحثو ڪيو هو. ليڪن مٿين ۾ خامين جو مجموعي وجود انوقت ئي ختم ٿي ويو هو. جيتوڻيڪ ٿي سگهي ٿو ته شخصي طرح ڪنهن جي تنقيد ۾ اُهي خاميون ۱۹۵۳ کانپوءِ به نمايان رهيون هجن. اهو ياد رکڻ کپي ته ان خاميءَ لاءِ ملڪي حالتون پڻ جوابدار هيون.

نئين دنيا

مٿينءَ چونڊڙيءَ ۾ نئين دنيا جي رول جو پورو جائزو ورتو ويو هو، جنهن ۾ اڄ ڪوبه فرق نه پيو آهي. اُنهن لکيل آهي - ”جيڪڏهن ڪوبه اهم وسيلو، جنهنجي چوڌاري هلچل پئي ترقي ڪئي آهي ۽ اُنجي وسيلي ترقي پسند تحريڪ جو ڪنهن حد تائين مجموعي روپ پئي رهيو آهي ته اهو نئين دنيا رسالو آهي. نئين دنيا رسالو سنڌي ترقي پسند هلچل جي شروعاتي دؤر کان ئي چالو ڪيو ويو هو. ڇنجي ته نئين دنيا کي ترقي پسند هلچل جنم ڏنو آهي. گذريل ڪيترن سالن ۾ رسالو جدا جدا شخصن جي سمپادڪيءَ هيٺ پئي رهيو آهي پر رسالو هميشه ترقي پسنديءَ جو آواز پئي بڻيو آهي. هن رسالي ترقي پسند هلچل کي نه صرف ڪشادو ڪيو آهي، مضبوط ۽ چٽو ڪيو آهي بلڪ ڪنهن حد تائين زنده پڻ رکيو آهي. ڪيترائي نوجوان ليکڪ ”نئين دنيا“ کان متاثر ٿيا آهن، ڪيترن ئي نوجوانن تائين نئين دنيا هي پيغام پهچايو آهي ۽ ڪين اُتساهت ڪيو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تي ”نئين دنيا“ ترقي پسند نوجوانن جي گروهن کي جنم ڏنو آهي. اڄ جي مشڪل حالتن ۾ ”نئين دنيا“ جي مشعال روشن رهي آهي تنهن مان ثابت آهي ته اسانجي ترقي پسند هلچل زنده آهي ۽ سندس پاڙون ڪنهن حد تائين پڪيون آهن.“

مٿئين جائزي مان ائين سمجهڻ نہ کپي تہ نئين دنيا ۾ کي خاميون نہ هيون پر جيئن ان چونپڙيءَ ۾ جاڻايل آهي تہ اهي خاميون اسانجيءَ هلچل جون خاميون هيون. مثلا ١٩٥٣ تائين ”نئين دنيا“ جو نظريو ڪجهہ تنگ ۽ انتهاپسند هو, جنهن ڪري ڪڏهين ڪڏهين تنقيد ۽ سمالوچنا تکي ٿي پيئي هوندي.ليڪن ٩ سالن کان ”نئين دنيا“ جي سمپادڪي سنڀاليندي مونکي اُن چوڻ ۾ هلڪ کانہ ٿي ٿئي تہ ”نئين دنيا“ ۾ جيڪا سمالوچنا ڏني ويئي آهي، سا خارجي (Objective) آهي ۽ داخلي (Subjective) کانهي، جيئن ڪن کي وهم ويٺل آهي. ان سمالوچنا ۾ خامين ۽ خوبين، ٻنهي جو ورنن ڪيل آهي. جيتوڻيڪ اها تفصيلوار تنقيد کانهي تہ بہ اها تنقيد جي ترقيءَ ۾ ڪنهن حد تاءِ مددگار ضرور آهي.

”نئين دنيا“ ترقي پسند ادب جي ترجمان آهي. ان نہ فقط سمالوچنا ذريعي عملي تنقيد ۾ پر نظرياتي تنقيد ۾ پڻ ترقي پسند نظريي کي صاف ۽ وگيانڪ نموني پيش ڪرڻ جي ڪوشش شروعات کان وٺي ڪئي آهي. اٽڪل ٩ سال اڳ ۾ ١٩٥١ ۾ اُتم جا بہ نظرياتي تنقيدي ليکہ-ساهت جا آهي ۽ ادب ۽ زندگي سرن هيٺ ڇپيل آهن. اُنهن ۾ ادب جو مقصد، ترقي پسند ادب جو مفهوم، اديب جي سماجڪ جوابداري، حقيقت نگاري، روپ ۽ بناوت جو رشتو وغيره چيزن تي مارڪسوادي نگاهہ کان روشني وڌل آهي.

”نئين دنيا“ کانسواءِ ٻين مخزنن ۾ پڻ اهڙا نظرياتي تنقيدي ليکہ ڇپيل آهن. مثلا مالهيءَ جو ”ڪري ڪوٺي ساهت جي پرک“ تي ليکہ ۽ ”بينا“ ۾ ساهت ۽ حقيقت نگاريءَ وغيره تي ٿي چار ليکہ ڇپيل اٿس. ڪيرت جو ترقي پسند هلچل جو جائزو چونپڙي ۽ مهراڻ ۾ ”ادب ۽ حقيقت نگاري“ تي ليکہ، ايم-سگن جا ”ساهت ۽ سياست“ ۽ ”سنڌي تنقيد“ ڦتن پرسوانيءَ جو ”تنقيد ۽ سنڌي ساهت“ ۽ اُتم جو ”حقيقت نگاري ۽ سنڌي ساهت.“

ساڳي طرح مارڪسوادي نقادن ما - سوادي نگاهہ سان بزرگ اديبن جو جائزو ورتو آهي. اُن ڏس ۾ ذڪر قابل آهن - مالهيءَ جا شاهہ، سچل،

ادي چيتمل ۽ پريمچند تي ليک. اُتم جا ڪاليداس، ميران، گرونانڪ، سرت چندر، پريمچند، گورڪي، ديوان ڪوڙومل ۽ بيوس ۽ عزيز تي ليک ۽ ڪيرت جا پريمچند، گورڪي، ڀيرومل ۽ قليچ تي ليک.

مٿين تنقيدي ليکن کي جي بزرگ ليکن جي تنقيدي ليکن سان ڀيٽبو ته نقط نگاهه جو فرق صاف نظر اچي ويندو. مارڪسوادي نقادن نين معنائن سان بزرگ اديبن جي زندگي ۽ لکڻين تي روشني وڌي آهي جنهنمان اها ڳالهه صاف آهي ته مارڪسوادي نقاد پنهنجن بزرگن جي ورثي کان منڪر ٿيڻ بدران اُنجي پوري سنڀال ڪري جاڻن ٿا.

تحقيقي تنقيد جي ڏس ۾ پڻ نوجوان نقادن وسان نه گهٽايو آهي ڪيرت جا ”مشعال“ ۽ ”سنڌو“ ۾ ڇپيل ليک-سنڌي ادبي هلچل ۽ سنڌي ساهت ۾ نيون ڌارائون، سروج ٿارواڻيءَ جا ”هلچل“ ۾ سنڌي افساني ۽ جديد سنڌي شعر تي ليک ۽ اُتم جا سنڌي نثر ۽ نظم ۾ آزاديءَ جي هلچل تي ليک خاص ذڪر قابل آهن.

بزرگ نقاد

ورهاڱي کانپوءِ بزرگ نقادن جو قلم پڻ خاموش نه رهيو. اُنهن مان جن ٻن نقادن سنڌي تنقيد کي گهڻي اوچ ڏني آهي سي آهن - پروفيسر ملڪاڻي ۽ ڪلياڻ آڏواڻي. پروفيسر ملڪاڻيءَ جو ڪتاب ”ادبي اصول“ اُن وقت سنڌيءَ ۾ ڀريون ڪتاب هو جنهن ۾ ادب جي جدا جدا شاخن جي نيمن جي تشريح ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ پنجواڻي، ڀمڀاڻي ۽ جڻسنگهاڻيءَ جي ناولن تي ڪيل مختصر تنقيد پڻ ڏنل آهي. ڪتاب جي وڏي خامي اِها آهي جو اُن ۾ ساهت جي جيڪا سمجهاڻي ڏنل آهي، سا ڪنهن حد تائين روايتي آهي. پروفيسر جا سنڌي ڪهاڻي، ناولن، ناٽڪن ۽ مضمونن جي اوسر تي لکيل ليک نه فقط تاريخي روشني ڏين ٿا، پر ڪڏهين ڪڏهين سماجي تنقيد جي جهلڪ پڻ ڀسائيندا آهن. اهڙن ليکن مان ڏسڻ ۾ ايندو آهي ته هو ادب برائي زندگيءَ جي نظريي جو قائل آهي. ليڪن جڏهين پنجواڻيءَ جي ناول ”آهي نه آهي“ (عقل ۽ حقيقت کي شڪست ڏيندڙ ناول) تي سندس لکيل تعريفي تنقيد ياد ايندي آهي، تڏهين دل مان سرد آهه نڪري ويندي آهي.

پروفيسر ڪلياڻ، شاهه، سچل ۽ سامي تي لکيل تنقيدي ڪتابن ۾ نه فقط هنن جي شعر جو جائزو ورتو آهي، پر ڪيترين نين ڳالهين تي نئين نقط نگاهه کان پڻ روشني وڌي آهي. اُنهن ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هن تي پڻ ادب برائي زندگي واري نظريي جو اثر آهي.

هين بزرگ نقادن جا ذڪر قابل ڪتاب آهن - پروفيسر عزيز جو گل و خار، پروفيسر ناگراڻيءَ جو ساميءَ جا سلوڪ، جنهن ۾ پروفيسر آجواڻيءَ جو مهاڳ ۽ ليکڪ جو ديباچو اهم آهن ۽ تيرٿ وسنت جو ”ڪنور.“

پروفيسر عزيز منهنجي سمجهه ۾ شاعرن جي شعر جي پوري ڪٿ نه ڪئي آهي، جوئي نقاد جو سڀ پهچ مقصد ٿيڻ کپي. هن پاڪي شاعرن جي گهڻين خامين ۽ ٿورين خوبين جو ورنن ڪرڻ تاءِ ئي محدود رکيو آهي. اِهو اِنکري ٿيو آهي جو هنجو تنقيدي نظريو روايتي آهي، جنهن موجب شاعر لاءِ رڳو سخن فهمي ئي ضروري سمجهي ويندي هئي. هنجي تنقيد ۾ تاثراتي تنقيد جا گهڻا عناصر موجود آهن. البت هن صاحب شاعرن ڪي صحيح شعر لکڻ جي واٽ ضرور ڏسي آهي، جا ئي گل و خار جي خاص خوبي آهي.

جئن هندستان ۾ تئن پاڪستان ۾ پڻ ورهاڱي کانپوءِ تنقيدي ادب ترقي ڪئي آهي، جنهنجو ذڪر ڪنهن ٻئي ليکڪ ۾ ڪندس. ته به ٻن لاثاني ڪتابن، جي-ايم-سيد جو ”پيغام لطيف“ ۽ احسان بدويءَ جو ”تنقيد ۽ تنقيد نگاري“ جو هتي ذڪر ڪرڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان. هي ڪتاب پنهنجي قسم جا پهريان ڪتاب آهن، جنهن ڏنل تنقيد ترقي پسند تنقيد جي ويجهو آهي.

سنڌي ساهت منڊل

اُنکان ڪير به انڪارِ ٿي نه سگهندو ته سنڌي ساهت منڊل پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي رهبريءَ هيٺ تخليقي ۽ تنقيدي ادب جي اڻ وسرندڙ خدمت ڪئي آهي. منڊل جي هفتيوار ادبي ڪلاس ۾ ٿيندڙ تنقيد ترقي پسند ڌارا کي وڌي هٿي ڏني آهي. منڊل ۾ جيڪو نوجوان ليکڪ پنهنجي رچنا پڙهڻ لاءِ ڪٺي ايندو آهي سو اڪثر ڪري پنهنجي دل کان اهو سوال پڇندو آهي ته هن اُنهن زندگيءَ لاءِ ڪهڙو پيغام ڏنو

آهي؟ منڊل جي تنقيد ڪن فرقيپرست ويچارن وارن ليکڪن کي به بدلائي ڇڏيو. ٿوري ۾ ان تنقيد ليکڪن کي هڪ سماجي شعور عطا ڪيو آهي ۽ کين اڌب برائي زندگيءَ جو نظريو ڏنو آهي، جنهنجي ڏريعي هو سنڌي ساهت جا گهڙا پيري رهيا آهن.

منڊل جي تنقيد ليکڪن کي سنڌن وڪاس ۾ مدد ڪندي خود به وڪاس ڪندي رهي آهي. شروعاتي دور (۱۹۵۳ تائين) ۾ رچنا جي بناوت تي گهڻو ۽ روپ تي گهٽ، خارجي پهلوءَ تي گهڻو ۽ داخلي پهلوءَ تي گهٽ زور ڏنو ويندو هو. ساڳيءَ طرح ڪافي موقعن تي تنقيد شخصي راءِزني هوندي آهي. اُن هوندي به، جيڪڏهن منڊل جي تنقيد جي خوبين ۽ خامين جو پورو جائزو وٺجي (جو هن ليک ۾ نٿو وٺي سگهجي) ته ضرور خوبين وارو پر ڳرو لڳندو.

ٿوري ۾ اڄ سنڌيءَ ۾ سماجي ۽ ترقي پسند تنقيد جو گهڻو اثر آهي ته اڪثر نقاد ادب برائي زندگي (ڪلا، جيون لاءِ) کان متاثر ٿيل آهن.

<u>نوٽ</u> : - هي منهنجو مقالو ۱۹۵۹ - ۱۹٦۰ ۾ لکيل ۽ سنڌي ساهت منڊل ۾ پڙهيل ۽ اُنجي مخزن ساهت سڱنڌ ۾ ڇپيل آهي. اُن بعد ته سنڌيءَ ۾ تنقيد توڙي تنقيد نگارن ۾ گهڻو اضافو ٿيو آهي. مٿي ذڪر ڪيل نقادن کان سواءِ ٻيا نوان نقاد به پيدا ٿيا آهن. هتي هند ۾ ته اڌ سؤ کان مٿي تنقيدي ڪتاب نڪتا هوندا. سنڌ ۾ ته اُن کان به وڌيڪ. اِئين ته اڄ کي ڪهاڻيڪار به به ٻيا سمالوچنائون يا آلوچنائون لکندا آهن يا ريڊيو تان پڙهندا آهن. کي ته اصل پنهنجن ڪتابن جون پاڻ سمالوچنائون لکي ڇپائيندا آهن. پر کي، نقاد جي دعويٰ نه ڪندي به صحيح ۽ سٺي تنقيد لکندا آهن. جيئن برک شاعر هري دلگير، پريو وفا، ايم. ڪمل وغيره. کي ٻيا به سنڌ کان لکندڙ گنگارام سمرات، ليلارام رچنداڻيءَ وانگر پڪي پختي تنقيد لکندا آهن ۽ سنڌن کي ڪتاب به ڇپيل آهن. ورهاڱي بعد هتي اُسريل نقادن ۾ هيروشيوڪاڻي، هريش واسواڻي، لعل پشپ، پرم اَبيچنداڻي، ستيش روهڙا، لکمي کلاڻي، جگديش لڇاڻي، موتيلال جوتواڻي، مرلي جيٽلي، ڀڳوان دولتاڻي، نردوش، جهمون ۽ نند ڇڳاڻي، جيٺو لعلواڻي، نامديو، وشنو ۽ راجاڻي وغيره ذڪر قابل آهن، جن سان گڏ ليکڪائن پوپٽي هيرانندڻي، ريٽا شهاڻي، رڪمڻي، ڪملا گوڪلاڻي وينا شرنگي به تنقيد جي اوسر ۾ هٿ ونايو آهي. ان بابت اَڳيئي هئي هنڌ لکيو اٿم.

اوائلي سنڌي نثر تي اتهاسڪ نظر

اوائلي سنڌي نثر تي اتهاسڪ نظر وجهڻ کان اڳ ۾ اهو ڏسڻ غير ضروري نه ٿيندو ته اُهو ڪڏهن شروع ٿيو ۽ اُهو سچ پچ نثر آهي يا ٻيو ڪجهه. ان باري ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا پنهنجي ”سنڌي نثر جي تاريخ“ (ٻيون ڇاپو ۱۹۷۷) ۾ چوي ٿو ته غالبا ”سنڌي نثر جي ابتدا سومرن جي دور (۱۰۵۱ع) کان اڳ ئي ٿي چڪي هئي.“ پر اُنهيءَ شروعات جي مثالن بابت ذڪر ڪرڻ کانپوءِ آخر ۾ هو لکي ٿو ”ليڪن اها خبر پئجي نه سگهي آهي ته اُن وقت جي نثر جو نمونو ڪهڙو هو يا سنڌي زبان جي عبارت ڪهڙي هئي؟“ ڊاڪٽر الانا ته پارسي ڪتاب چچنامو ۾ بيان ڪيل راجا ڏاهر جي خطن کي ڪٽي چوي ٿو ته ”اُن وقت سنڌ ۾ نثر لکڻ جو رواج هو.“ هن سنڌ جي هڪ حاڪم کي عراقي عالم طرفان اسلامي عقيدن ۽ تعليم تي لکيل ڪتاب کي سنڌي نثر سان وابسط ڪيو آهي. شاهه ڪريم ۽ مخدوم نوح جي ملفوظات ۾ آيل خطن وغيره کي سنڌي نثر جي تاريخ جي هڪ ڪڙي سڏيو آهي ته ارغون دور جي هڪ عالم مخدوم جعفر بوبڪائي (وفات ۱۵۸۹) جي عربي ڪتاب ۾ ڏنل ڪن سنڌي جملن ۽ ڪلهوڙي دور جي مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ (وفات ۱۷۷۸ع) جي سنڌي نثر جي چند گفتن جو ذڪر به ڪيو آهي. اُن سان گڏ ڊاڪٽر الانا، ڪلهوڙن جي دؤر جي آخوند عزيز الله (۱۷۳۶ - ۱۸۲۴) جي قران شريف جي سنڌي نثر ۾ ڪيل ترجمي جو مثال ڏنو آهي، جيڪو سندس چوڻ موجب ”قران پاڪ جو هوبهو ترجمو ۽ عربي نحو جو هڪ مثال آهي.“

انهن سڀني مثالن کي ”سنڌي ادب جي مختصر تاريخ“ جو ليکڪ عبدالجبار جوڻيجو سنڌي نثر جو نمونو ڪري نٿو مڃي، ۽ سچ پچ مڃڻ به صحيح ڪونهي، ڇو جو ٻين پراڻتڪ ٻولين ۾ به ۱۹ صديءَ کان اڳ

جڻ نثر هو ئي ڪونہ. خود ''انگريزي ساهت کي بہ ارڙهين صديءَ تائين ترسڻو پيو، جيسين نثر لاءِ واڻون ۽ ترڪيبون گهڙجي تيار ٿين ۽ خاطر خواهہ نمونا لهي سگهن.'' جيئن پرنسيپال آجواڻيءَ بہ لکيو آهي.

ان ڪري سڌي سنئين، صاف ۽ صحيح سنڌي نثر جي شروعات انگريزن جي راڄ ڪانپوءِ ئي ليکڻ کپي، جڏهن هنن سنڌي ٻوليءَ لاءِ هڪ معياري ۽ مقرر لپي ميسر ڪئي. اهو فيصلو جولاءِ ١٨٥٣ ۾ ٿيو. اُتان کان وٺي هن ٥٢ اکري سنڌي (عربي) لپيءَ ۾ سنڌي نثر اسرڻ شروع ڪيو ۽ اهو دؤر ٥٠ سال هليو، ١٩٠٥ تائين، جڏهن انگريزن بنگال جي ورهاڱي جو اعلان ڪري سڄي هندستان ۾ (سنڌ سميت) قومي سجاڳي ۽ سوديشي هلچل جي لهر پيدا ڪئي. ان سنڌي نثر کي اوج ڏيئي ٥٠ ڪن سالن جي هڪ ٻئي دور جي شروعات ڪئي.

هي پهريون دور اوائلي يا اُسرندڙ نثر جو دور ليکجي ٿو. ان ۾ سنڌي نثر جي سڪل ۽ ويران زمين کي هر ڏيئي، پاڻي وجهي، ٻج ڇٽي، ميوي ڏيڻ لائق بڻايو ويو. ان ڪري پهرين ٢٠، ٢٥ سالن ۾ تہ سنڌيءَ جي سوجهہ ٻوجهہ ۽ سکيا ڏيڻ لاءِ سنڌيءَ کان سواءِ، تاريخ، جاگرافي، سائنس، حسابن، جاميٽري، گرامر وغيره لاءِ نثر جي درسي ڪتابن تي پڻ گهڻو زور رهيو. اُهي بہ اڪثر ترجمو يا اُلٿو ئي هئا. اُنهن جو عدد ٧٥-٨٠ مس ٿيندو. هيٺرن سالن ۾ اهي درسي ڪتاب ڪي گهڻا نہ ڇپبا پر اهم تہ ليکبا ئي، جو اُنهن سنڌي نثر جي عمارت اڏڻ ۾ پيڙهہ جي پٿر جو ڪم ضرور ڪيو.

انهن ڪتابن جا لکندڙ جيتوڻيڪ ٢٠-٢٢ هئا، پر اُنهن مان ٧-٨ ئي آهن، جيڪي ذڪر ڪرڻ لاءِ ضروري آهن جو اُنهن مان اڪثر هڪ کان وڌيڪ ڪتاب لکيا يا هڪ ڪتاب لکي بہ اهم اضافو ڪيو. اُهي آهن اُڌارام ٿانورداس ميرچنداڻي (١٨٢٣-١٨٨٣) ننديرام ميراڻي، پرڀداس رامچنداڻي، قاضي غلام حسين، سيد ميران محمد شاهہ (١٨٢٩-١٨٩٢) ديوان ڪوڙومل چندنمل (١٨٤٤-١٩١٦) فاضل شاهہ (١٨٣٦-١٩٠٠) ۽ ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي (جنم ١٨٤٩) پهريان چار درسي ڪتاب لکڻ يا ترجمو ڪرڻ واريءَ سرڪاري نوڪريءَ ۾ هئا. اُنهن ٧٥-٨٠ درسي ڪتابن

مان درجن کن ڪتاب اڄ بہ ساهتڪ سڪيادائڪ لڳن ٿا. تاريخ سنڌ (معصوميءَ جي - ١٨٥٤) ايسپ جون آکاڻيون (١٨٥٤) ننديرام جا - راءِ ڏياچ جو قصو (١٨٦١) راسيلاس (جانسن جو ناول - ١٨٧١) ۽ طوطي نامون (١٨٦٢)، اُڌارام جا. پنهي زميندار جي ڳالهہ (١٨٥٤)، غلام حسين جو - سڌا توري ڪڏا توري جي ڳالهہ (١٨٥٥)، ميران محمد شاهہ جو. پکو پهہ (١٨٦٢) ديوان ڪوڙومل جو. ميزان الشعر (١٨٧٥) فاضل شاهہ جو. گل شڪر، سوڪڙي ۽ گل جيڪي ٿيئي ڪيولرام جا ١٨٦٩-١٨٧١ع جا آهن پر ڇپيا ١٩٠٥ ۾ هئا.

انهن سڀني مان رڳو هڪ ”پکو پهہ“ کي ئي ليکڪ جو پنهنجو لکيل صلوڪو ڪتاب ڪوٺي سگهجي ٿو. اُهو اوائلي مضمون نويسيءَ جو پهريون مثال آهي. ان ڪري ديوان ڪوڙيمل کي اوائلي مضمون نويسيءَ جو باني چئجي تہ مبالغو نہ ٿيندو. اُن ۾ استري سکيا تي هڪ يڪو مقالو ڏنل آهي. اُن ۾ نہ رڳو عورت کي علم ڏيڻ جي مسئلي جي اوکہ ڏوکہ ڪيل آهي، پر هن کي مرد جو ڀائهن ٻيلي ۽ همشريڪ ساٿي سمجهڻ تي بہ زور ڏنل آهي. اهو مسئلو جيتوڻيڪ اڄ ڪافي حد تائين حل ٿيل آهي، ر تہ بہ تنگدل ۽ جهونن خيالن وارن لاءِ هي ڪتاب ڏاڍو ڪارگر آهي. سواسو سال اڳہ لکيل ”پکوپهہ“ جي ٻولي ۽ عبارت بہ سليس، سپک ۽ سوادي آهي.

ديوان ڪوڙومل پهريون سنڌي اديب هو، جنهن عورت جي علم، آزادي ۽ برابريءَ لاءِ آواز بلند ڪيو ۽ اُن وقت جو سڏ اونايو. اُن زماني ۾ استري گهر جي چوديواريءَ ۾ بند هئي. پردي ۽ ننڍي هوندي ئي شاديءَ جو رواج عام هو. ننڍي هوندي ڪان ئي سيون هڻائي ڪن ۽ نڪ ٽوپايا ويندا هئا. نڪ ۾ ڪاري سٽ جو ڏاڍو وجهي نٿ ۽ بولو اُن جي ناڪيليءَ وانگر اڪائبو هون، ٻانهون سڄيون عاج جي چوڙين سان اهڙيون سٽيل جو پوريءَ طرح گرهہ ڪٽي نہ سگهنديون هيون. ڪڙاين ۾ وري گورا ڪنگڻ تہ هٿن ۾ منڊيون. مُڙن تي پازيب ۽ پيرن ۾ سيرن جون روپيون ڪڙيون يا جهانجهرا. وڏوا لاءِ جنسي وٿل هو. ٻارهن مهنا منهن ڍڪي وهي ۽ هرروز زالن ۾ ويهي تي چار ڪلاڪ پار ڪيڏا پوندا هئس. ڪپڙا بہ ميرا

پائين تہ ڪاڏو بہ سادو ڪائين. مجال آهي جو ڪير ڇوڪرين کي تعليم ڏيڻ جي ڳالهہ بہ ڪري. اصل ٻُون ٻُون ڪري ورائي ويندسِ. ”پڪوبهہ“ اُن زماني جي بخوبي ترجماني ڪندڙ آهي.

ٻيا باقي ڪتاب يا ترجمو ۽ اُلٽو آهن يا راءِ ڏياچ جي قصي ۽ ڪيولرام جي ڪتابن وانگر ٻُڌل ڳالهين تي ٻڌل آهن. فاضل شاهہ شاعر جي نثري ڪتاب ”ميزان الشعر“ کي، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي جهوني ۾ جهوني ڪتاب ٿو ڪوٺي، جنهن ۾ شعر جي جدا جدا نمونن جون سمجهاڻيون ۽ مثال ڏنل هئا.

”تاريخ سنڌ“ ۽ ”ايسپ جون آکاڻيون“ ڪتاب جيتوڻيڪ پارسي ۽ انگريزيءَ تان ترجمو ڪيل آهن، تہ بہ اُنهن جي ٻولي ۽ عبارت اهڙي تہ دلڪش ۽ دلچسپ آهي جو اڄ بہ اُن مان لطف اچي ٿو. جيتوڻيڪ ننديرام ۱۸۵۳ ۾ نئين الف بي ٺهڻ کان ترت پوءِ اهي ڪتاب ترجمو ڪيا هئا. پوئين ڪتاب ۾ هڪ انگريز، مسٽر ايلس سندس مددگار هو. پهريون ڪتاب پارسيءَ تان ”تاريخ معصوميءَ“ جو ترجمو آهي جيڪو ٻين بہ هندن ۽ مسلمان ترجمانن، ترجمو ڪري انعام ڏيندڙ ڪاميٽيءَ اڳيان پيش ڪيو هو. پر رڳو ننديرام جو ترجمو ئي قبول پيو هو ۽ انعام جو حقدار بڻيو هو. ايسپ جون آکاڻيون جانورن پکين وغيره واتان چوايل نصيحت آميز آهن جيڪي پنچتنتر جي ياد ٿيون ڏيارين. سنڌيءَ جي شروعاتي سکندڙن ۽ پڙهندڙنِ لاءِ تہ نهايت ڪارگر هيون.

انِ ساڳئي سال ۱۸۵۴ ۾ ڇپيل قاضي غلام حسين جي ٻنيي زميندار جي ڳالهہ ۽ ٻئي سال ۱۸۵۵ ۾ ڇپيل ميران محمد شاهہ جي سڏا توري ڪڏا توري جي ڳالهہ هنديءَ ۾ ڇپيل بنسي ڌر ليکڪ جي رچنائن جو ترجمو آهن. پر پهرين ڳالهہ، ٻنيي واري ٻينءَ کان اهم ۽ خاص آهي جو اُها الٽو ڪري سنڌي جيوت ۾ ڦهڪايل آهي. اُن جا نالا ڪردارن توڙي شهرن جا سنڌي ڏنا ويا آهن تہ ماحول بہ سنڌي ٿو لڳي. ان ڪري مان ٻنيي جي ڳالهہ کي سنڌي ڪهاڻيءَ جي اوسر ۽ اتهاس جي پهرين ڪڙي ٿو سمجهان. مگر ”سڏا توري ڪڏا توري“ ۾ مڙا شهر جي ڳالهہ آهي.

البت سنڌ جي تحقيق لڳارڻ جو لکڻ آهي تہ هنن ٻنهي ڳالهين ۾ ڊاڪٽر جانسن جي انگريزي ناول راسيلس جو اُڌارام ميرچندانيءَ کان ترجمو ڪرائي ١٨٧٨ع ۾ ڇپائڻ پنيان هڪ ئي مقصد ۽ حڪمت عملي ڪارفرما لڪل هئي تہ ڏيهي عام ماڻهن ۾ زميندارن تي انگريزي راڄ جي ڪارگردگي ۽ ڪاميابيءَ جي ڌاڪ ڄمائجي ۾ اُن کي بهتر سڌ ڪجي. ڪمال تہ اِهو آهي تہ راسيلس ناول جيڪو اُڌارام ۽ ساڌو نولراءِ گڏجي ترجمو ڪيو هو، سو بقول جوڻيجو، ڪيترا سال سنڌ يونيورسٽيءَ جي بي.اي. جي ڪورس ۾ بہ رهيو آهي. جيتوڻيڪ ڊاڪٽر غلام حسين پٺاڻ جي ''سنڌي ناول جي تاريخ واريءَ ڇپيل ٿيسز'' (١٩٨٢) موجب هن ناول ۾ مسلمانن جي خلاف ڪافي ڪجهہ لکيو ويو آهي ۽ مسلمانن کي انگريز قوم کان گهٽ عقل وارو ٻڌايو ويو آهي. ان هوندي بہ اهو ناول اهڙي تہ ٻهڳڻي ٻوليءَ ۾ عمدي عبارت ۾ ترجمو ٿيل آهي جو ورهاڱي کان اڳہ جي سنڌي ادب جي تاريخ جي ليکڪ محمد صديق ميمڻ لکيو آهي تہ ''سنڌي ادبي نئين (يعني نثر واري) دور وارن ڪتابن ۾ هي ڪتاب صحيح سنڌي ٻوليءَ جي ڪري يا عبارت جي سينگار ڪري پنهنجو مٽ پاڻ آهي.'' تہ سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (١٩٧٣) جي ليکڪ عبدالجبار جوڻيجو جي لفظن ۾ ''ترجمو هوندي بہ سنڌي ناول لکندڙن جي اڳيان هي ڪتاب نمونو ٿي رهيو.''

ان ناول جي ترجمي لاءِ ديوان اُڌارام ۽ ساڌو نولراءِ سرڪار کان انعام حاصل ڪيو هو. ان ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي تہ ان ناول سان سنڌي نثر جي هڪ ٻي بہ اهم شاخ ناول نويسيءَ جي شروعات ٿي.

البت ان ڪاميابي کان اڳہ ديوان اُڌارام ميرچنداڻي سنڌي نثري داستان ترجمو ڪري پيش ڪرڻ جو شرف حاصل ڪري ورتو هو. اُهو پهريون پهريون دلڪش ۽ دلچسپ داستان هو ''طوطي نامو'' جو ١٨٦٢ ۾ ڇپيو هو.

اُن کان ڪجهہ سال پوءِ ئي ''گل خندان''، ''گل بڪاولي''، ''چار درويش''، ''حاتم طائي''، ''الف ليليٰ''، ''ممتاز''، ''دمسار''، ''گلبدن''، ''امير حمزه''، ''گل صنوبر''، ''مهرماہ''، ''بهرام شهزادو'' وغيره داستانن جو ڄڻ درياهہ اُٿلي پيو.

”طوطي نامي“ جهڙا داستان ۽ قصا مکيه طرح ولدر جا واهل آهن
آهي سک آڪاڻيءَ مان ہي آکاڻي ہڏائيندا رازدار ہڻجي، انتظار ۽ عجب
پيدا ڪندا آهن. ساڳئي وقت اُنهن ۾ ولدر سان گڏ سکيا جا نقطا ہہ سمايل
ٿين ٿا. اُهي اڪثر سنائي ۽ برائيءَ جي آدجهاد ڪان هلندڙ ويڙھ رسکي
ڏيکاريل هوندا آهن، جيئن هن قصي ۾ ہہ آهي. هي قصو اُن وقت جڏهن
عام ماڻهن ۾ سنڌي سکڻ ۽ پڙهڻ ۾ پورو چاھ ڪونہ هو، تڏهن تمام
اهم هو جو اُهو چاھ پيدا ڪرڻ واري مقصد ۾ مکمل طرح ڪامياب
آهي، اسان مان هر ڪنهن کي اهڙن قصن پڙهڻ ۽ ہڌڻ جو ننڍي هوندي
جو آزمودو آهي، انهن قصن خاص ڪري طوطي نامي، ترجمو هوندي ہہ
پنهنجي سليس، سپک ہولي ۽ عبارت سان سنڌي نثر کي اُسرڻ ۾ هٿ
وٺايو آهي. اهي قصا اُن اوائلي دور جي تاريخي ضرورت هئا.

ان وندر ۽ سکيا جي اُديش ڪان ٿي ديوان ڪيولرام سلامتراءِ، سرڪاري
نوڪريءَ مان ۱۸۶۴ ۾ رٽاير ڪري، مٿي ذڪر ڪيل ٽي ڪتاب ۱۸۶۹-
۱۸۷۱ وقت لکيا. گل شڪر ۾ الف ڪان ولي ي تائين، اکرن جا پهاڪا
دلچسپ نموني سمجهايا اٿس ۽ گهڻن هنڌ پارسي ۽ هنديءَ جون ڪوتائون
چوڻيون ہہ معنيٰ سان ڏنيون اٿس. ”گل“ ۾ وري ٽوٽڪا ۽ لطيفا ڏنل
اٿس. اڪثر ڪري نہ فقط پارسي ۽ هنديءَ مان ہہ حوالا ڏنا اٿس پر سنت
تلسيداس ۽ گرونانڪ جا ہہ وچن معنيٰ سميت ڏنا اٿس. ”سوکڙيءَ“ ۾
وري آڪاڻيءَ جي ڍنگہ ۾ سکياداءِڪ ڳالهيون آهن. هن ڪتاب جي ہئي
ڇاپي (۱۹۱۵) ۾ اڳيان سنڌي ساهت سوسائٽي پاران لکيل منڍ (جو ادي
لالچند جو لکيل) ۾ چيل آهي :

”ڪتاب جو جهڙو مضمون معنيٰ ۽ مزيدار آهي، تهڙي سندس عبارت
سليس ۽ وڻندڙ آهي. اصطلاح ۽ پهاڪا مضمون ۾ جا نہ ڪاريگريءَ سان
پورن هنڌ ٺهڪائي وڌا ويا آهن. هن نموني جو سنڌي ڪتاب ڪو ڇڏ
ہادو ملندو.“

هنن ڪتابن اُن وقت جي اوائلي نثر کي رنگين ۽ روچڪ بڻائڻ ۾
اتهاسڪ رول ادا ڪيو آهي.

هن سرسري نظر وجهڻ سان ڏسجي ٿو تہ اوائلي نثر جي دور جي هن پهرئين اڌ ۾ تمام گهڻو حصو درسي نثر جو آهي جو بہ اڪثر ترجمو آهي. ظاهر آهي تہ اُن وقت سنڌي ٻولي (عربي لپيءَ ۾) ۽ تعليم جي شروعات ٿئي ٿي، جنهن مان تعليم يافت طبقو اُسرڻو هو، جيڪو ٿي سنڌي نثر جو نرماتا بڻجڻو هو. هن عرصي ۾ سنڌ ۾ تعليم بہ هاءِ سڪول سطح تي بہ پوري نہ اُسري هئي. مئٽرڪ امتحان جو مرڪز بہ اجا بمبئي هو. جتي ۱۸۶۲ ۾ جيڪي پهريان چار ڄڻا هئا، ديوان ڪوڙومل، ساڌو نولراءِ، ديوان ڏيارام جيٺمل ۽ چوهرمل پنجابي، جيڪو هڪ ئي ڄڻو پاس ٿيو هو. اهڙيءَ حالت ۾ سنڌي اوائلي نثر جي جدا جدا شاخن اصلوڪو ساهت ڪير ٿي رَچي سگهيو. رڳو هڪ ديوان ڪوڙومل ئي هو جيڪو استري وديا ۽ سڄاڳيءَ جي ٻرندڙ مسئلي تي اصلوڪي مضمون (مقالي) جو ڪتاب (''پڪو پهہ'' ڏيئي سگهيو ۽ سنڌي مضمون نويسيءَ جو جنم داتا بڻيو، جيئن ٻئي اڌ دور ۾ مرزا قليچ بيگ، ديوان ڏيارام گدومل ۽ پرمانند ميوارام نثر جي ٻين شاخن جا باني بڻيا.

اُسرندڙ نثر جي دور جي ٻئي اڌ ۾ جيڪو ۱۹۰۵ تائين هليو تنهن ۾ اُن پنهنجو ڪجهہ ساهتڪ ۽ اصلوڪو روپ پسايو آهي. نثر جي اڪثر سيني شاخن جي پيڙهہ پختي ٿي ان جا منهنجي ويچار ۾ چار مکيہ تاريخي سبب آهن. ۱- تعليمي ترقي ۲- سماجڪ سڄاڳي ۳- اخباري آواز ۴- پريس ۽ خانگي پبلشر.

هن ئي عرصي ۾ سنڌ ۾ نوان هاءِ اسڪول ۽ ڪاليج کليا. ۱۸۷۸ ۾ پهريون دفعو مئٽرڪ امتحان جو مرڪز بمبئي (جيڪا اُن وقت جڻ ولائت لڳندي هئي) بدران ڪراچي ڪيو ويو. اُتي ئي ۱۸۸۵ ۾ مسلم مدرسو ۽ ۱۸۸۷ ۾ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج برپا ٿيو. اُن وقت تائين سڄيءَ سنڌ ۾ ۱۵-۱۶ گريجوئيٽ مس هئا. جيئن جيئن مغربي تعليم، تهذيب ۽ تمدن جو اثر وڌندو ويو تيئن تيئن پنگتي سڌارن لاءِ جاڳرتا اچڻ لڳي. سنہ ۱۸۸۲ ۾ سنڌ سڀا ٺهي، جنهن جا سرڪردا هئا - ديوان ڏيارام گدومل، ديوان ڪوڙومل چندن مل، ساڌو هيرانند ۽ نولراءِ ۽ ديوان ڏيارام جيٺمل ۽ حسنعلي آفندي جنهن ۱۸۸۵ ۾ ڪلڪتي ۾ سرسيد احمدخان جي

تحرڪ سان لاهيل مجمع محمدي جماعت ڏسي اچي اهڙي جماعت ناهي، جيڪا مدرسو هلائڻ لڳي ۽ پوءِ هو سنڌ سڀا کان صفا جدا ٿي ويو.

اُن سال ئي هڪ انگريز هيوم ''ڪانگريس'' جو بنياد وڌو. هن ئي عرصي ۾ سنڌ ۾ برهمو سماج ۽ آريه سماج جون شاخون کليون ته حيدرآباد، سکر ۽ ڪراچيءَ ۾ پنگتي ڪانفرنسون به ٿيون. هن ئي زماني ۾ ديوان ڪوڙومل، ساڌو هيرانند ۽ نولراءِ ڪلڪتي مان برهمو سماج جي سکيا وٺي آيا ته ديوان ديارام گدومل سڄي هندستان جي گشت تي ڪلڪتي ۾، بنڪم چندر چٽرجيءَ ۽ ديوندرناٿ ٽئگور سان ڪچهريون ڪري آيو ته گرديو ٽئگور کي ڳائيندو به ڏسي آيو. مرزا قليچ بيگ بمبئيءَ ۾ بي. اي. تائين پڙهندي ناٽڪي دنيا مان اُتساهه حاصل ڪري آيو ته سنڌ ۾ ديوان پرمانند ميوارام ڪرستان بڻجي مغربي ڪلچر جو گڻ گراهڪي تي اڳتي وڌيو.

ان تعليمي ۽ سماجي سجاڳيءَ جو ٻٽو ردِ عمل ٿيو. هڪ طرف عقل پرستي (Rationslism) لاءِ ارواح ٿيو ۽ پنهنجين جهونين ڪرسمن ۽ سنسن ۽ پرمن کان پلاند آجا ڪرائڻ جي لهر اُٿي ته ٻئي طرف وري پنهنجيءَ پرمپرا جي پوڄا وڌي. ان ئي عرصي ۾ سنڌ ۾ برهمو سماج جا ٻه باني ساڌو هيرانند ۽ نولراءِ پنهنجي ڏاڏي ۽ پيءُ جي ديهانت تي مٿو ڪوڙائڻ ۽ ڪائيءَ سان اُگهاڙين پيرين پنڌ هلڻ جي رسم بجا آڻڻ کان انڪار ڪيو ته هيرانند ميرن جي قبن وٽ وڃي جنن پوتن جي واسي جو وهم ۽ پرم ڀڳو ۽ پنهنجن گهر وارين کان پردو لهرايو. ان وقت حيدرآباد ۾ يونين اڪيڊمي ۾ عقل پرستيءَ جا بحث مباحثا هلندا هئا، جن ۾ سون جي تعداد ۾ ماڻهو شريڪ ٿي اهڙو مگن وهندا هئا جو گهر ۾ روٽي پيٽي لرندي هئن. هڪ ڀيري پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ جي پيءُ اُڌارام، ناستڪپڻي تي ليڪچر ڪيو ۽ ديوان ديارام گدومل وري اُن خلاف ڳالهايو ۽ ڪي ڏينهن لاڳيتو اِهو بحث هلندو رهيو. ديوان ديارام ۽ ڪوڙومل ته استرين تي ٿيندڙ اتياچارن خلاف جهاد شروع ڪيو هو. قليچ بيگ به عقل پرستيءَ کي همٿايو. مسلمانن ۾ هڪڙا، سرسيد احمدخان جي انگريزي تعليم وٺڻ جي ويچارن جا حامي هئا ته ٻيا اُن خلاف هئا ۽ کيس ڪافر

ي ديني ڪولڻ ڪان نہ هٻڪندا هئا. ٻئي طرف هندو پنهنجي ڌرم ۽
لمان پنهنجي مذهب جي مهما جا گيت ڳائيندا هئا.
آگسٽ ۱۸۸۵ تي ڪراچيءَ ۾ سي. ايم. ايس. مشن وارن هڪ ساهتڪ
سٿا ”لٽرري سوسائٽي“ انگريزي ڳالهائيندڙ ودوانن لاءِ کڙي ڪئي
ي، جنهن ۾ ۲۰۰ ڪان مٿي هندستاني ميمبر هئا. اُنهن مان مکيہ
، ديوان ديارام گدومل، ڪوڙومل چندنمل، ساڌو هيرانند، هرچندراءِ
نداس. شروع شروع ۾ انِ سنسٿا ۾ ديارام، ڪوڙومل، چندنمل، ساڌو
رانند پنهنجون رچنائون پڙهندا هئا ۽ ”سنڌ ٽائيمس“ اخبار اُن جي
رشناسي ڪندي لکيو هو تہ اُنجي هڪ واڪاڻ جوڳي سرگرمي آهي سنڌ
ي تعليم يافتہ ماڻهن ۾ ساهتڪ سوجهہ ٻوجهہ پيدا ڪرڻ.
هن عرصي ۾ سنڌي نثر کي سڀ کان وڌيڪ اوچ اخبارن، مخزنن ۽
لگي پبلشرن ڏني. پهرين اخبار جا سنڌ سرڪار طرفان نڪتي سا هئي،
ڊ سڌار (۱۸۸۲ع) ۽ ڪراچيءَ ۾ پرنٽنگ مشين تي ڇپي ويئي. اُن کان
۾ لٿو پريس تي ڇپائيءَ جو ڪم ٿيندو هو. اها اخبار پوءِ سنڌ سڀا کي
۱۸/ ۾ ڏني ويئي، جنهن جو سمپادڪ ساڌو هيرانند هو. هن ۱۸۹۰ ۾
ڌار سڀا پاران ماهوار مخزن ”سرسوتي“ بہ ڪڍي جا سنڌ جي پهرين
خزن هئي ۽ ڏاڍي مقبول هئي. ڪراچيءَ مان مسلم اخبار ”معين
سلام“ ۱۸۸۲ ۾ نڪتي تہ محمع محمدي جماعت طرفان ۱۸۸۹ ۾
فتيوار ”معاون“ نڪتي جنهنجو ايڊيٽر مشهور مذاقي شاعر ۽ ليکڪ
مس الدين بلبل هو جو پوءِ سکر جي ”آفتاب سنڌ“ (۱۸۹۵) جو ۽
يدرآباد جي الحق اخبار (۱۹۰۰ع) جو بہ ايڊيٽر ٿيو هو. ليکراج تلوڪچند
ي ۱۸۹۱ ۾ مشهور ”پرڀات“ هفتيوار ڪڍي جا ڪيترائي سال هلي ۽
ءِ نڪتي هئي پرمانند ميوارام جي سمپادڪيءَ هيٺ ۱۸۹۶ ۾ هفتيوار
جوت“ جنهن گولڊن جبلي ملهائي رڪارڊ ٽوڙيو هو. آخر ۾ ۱۹۰۱ع ۾
سناتن ڌرم پرچارڪ پتر“ بہ ڪافي سال پاڻ ملهايو هو.
جن ٻن پبلشرن هن زماني ۾ سنڌي ڪتابن جي ڇپائيءَ کي گهڻي
گهڻي اوچ ڏني سي آهن: ماستر هريسنگہ (۱۸۸۵) ۽ پوکرداس بنس
۱۸۸). هن عرصي ۾ جنهن پهرين پهرين ڪتاب شايع ڪيو هو سو هو

مرزا قليچ بيگ (١٨٥٥-١٩٢٩). هو اچا بي. اي. ۾ هو ته مشهور انگريزي فيلسوف بيڪن جي مضمونن جو ڪتاب ”مقالات الحڪمت“ نالي ١٨٧٧ ۾ ترجمو ڪيائين. لنڊن فيلسوفاڻن ڳوڙهن خيالن وارن مضمونن جو هي پهريون ڪتاب آهي. هن مهاڳ ۾ لکيو آهي ته انهن ڪتابن مان ”سچي پچي نه رڳو بولي ۾ سڌارو ٿيندو پر ماڻهن جي خيالن ۾، اخلاق ۾ ڪمن ۾ به ٿيندو“ ان مان مرزا صاحب جو ڪتاب ترجمو ڪرڻ جو مقصد ظاهر آهي. ليڪن نثر جي ٻن شاخن ناٽڪ نويسي ۽ ناول نويسي ۾ ئي هن جي سڀ کان وڏي دين آهي ۽ ليليٰ مجنون اصلوڪو ناٽڪ (١٨٨٠) ۽ زينت (١٨٩٠) اصلوڪو ناول لکي هن پاڻ کي انهن شاخن جو باني سڏ ڪيو آهي. جو جو انهن کان اڳ ڪوبه اصلوڪو وڏو ناٽڪ يا ناول ڇپيل ڪونهي. ”خادم“ طرفان ١٨٧٩ ۾ هير رانجهون لکيل ناٽڪ ڇپجي ٿو پر اُهو خود لطف الله بدوي ۽ جي چوڻ موجب ڇپيو ئي ڪونه هو. مرزا ٻيو ناٽڪ ”خورشيد“ ١٨٨٧ ۾ ڇپايو، جو ڪنهن گجراتي ناٽڪ جو الٿو هو.

جيتوڻيڪ اُهو سنڌي جيوت ۾ لهڪايل نه هو ته به سنڌ جي بادشاهن ۽ درٻارين سان واسطو اٿس. اُهو پهرئين ناٽڪ ”ليليٰ مجنون“ کان بهتر آهي. ناٽڪي فن توڙي مواد جي لحاظ کان اهم آهي. اُهو بي انصافي ۽ بداخلاقي ۽ بدافعالي ۽ جي هلت توڙي حڪومت جي اوگهڙ ڪري ٿو. مرزا صاحب ان عرصي ۾ ٻيا به اڌ درجن کن ناٽڪ ترجمو/الٿو ڪيا جن مان هڪ ڪاليداس جو مشهور ناٽڪ ”شڪنتلا“ (١٨٩٦) ۽ شيڪسپيئر جا ٻه چار رومانوي ۽ تاريخي ناٽڪ هئا. ان دور کان پوءِ به قليچ بيگ جا اڌ ڊزن کن شيڪسپيئر جا ناٽڪ ۽ هڪ ناٽڪ سنڌي جيوت ۾ لهڪايل اُلٿو ڪيل ”موهني ٻائي“ (١٩٢٣) به ڇپيل آهن. لنڊيا ناٽڪ (ايڪانڪي) پر آڳاٽي نموني نقل ۽ فارس به مرزا جا ئي پهرين لکيل آهن. جهڙوڪ لوبي ۽ ٺوڳي (١٨٩٣) نيم طبيب-نيم ملان (١٨٩٧) آڳڻ مسخرو (١٩٠٠) ۽ انسپڪٽر آفيسر (روسي ليکڪ گوگول جو الٿو) به ١٨٩٦ ۾ ڇپايو هئائين.

مرزا صاحب نه صرف شيڪسپيئر جا ٨-٩ ناٽڪ ترجمو ڪيا پر ١٨٩٠ ۾ لئمب جي شيڪسپيئر جي ناٽڪن جي آکاڻين جو ڪتاب به ٻن ڀاڱن

ر ڇپايو. اهو شيڪسپيئر جو ٿي نه پر مغربي تعليم، تهذيب ۽ ادب جو ثر ڏيکاري ٿو جيڪو اُن زماني ۾ چاليل هو.

قليچ بيگ ڊزن کن ناول به انگريزيءَ مان ترجمو ڪري ڇپايا هئا، جيڪي سڀ ١٩٠٥ کان پوءِ واري دور ۾ ٿا اچن. پر اوائلي عرصي ۾ هن ، ناول دلارام (١٨٨٨) ۽ زينت (١٨٩٠) لکيا جيڪي سندس چوڻ مطابق صلي آهن پر ڪي پهرئين ڪي ته ڪي ٻئي ڪي ترجمو ٿا چون. پر اسان ٽي زينت اصلوڪو ۽ سنڌيءَ جو پهريون اهڙو ناول ٿو لڳي جنهن جي پهرئين حصي ۾ ته هنجي شخصي زندگيءَ جي جهلڪ نظر اچي ٿي ۽ سندس لفظن ۾ ناول ۾ ”سندس زماني جي سڌريلن گهرن جي هلت چلت چڱيءَ طرح ڏيکاريل آهي.“ اُن ۾ پتي-پتنيءَ جي پيار، وهنوار، ٻارن جي سنڀار مڱڻي شاديءَ وغيره جي لين دين، رسمن ۽ رواجن وغيره جو گهرو چٽر چٽيل آهي. پر هن کان اڳ لکيل دلارام (١٨٨٨) ناول، بادشاهن ۽ نوابن جي زندگيءَ بابت آهي ۽ ترجمو ڪيل به لڳي ٿو.

هن عرصي ۾ قليچ بيگ ڊزن کن مضمونن جا ڪتاب نرالن وشين تي شايع ڪيا جيڪي گهڻا انگريزيءَ مان ترجمو ڪيل هئا. مطلب ته هن هڪ ڄڻي جيڪي هن دور ۾ اڌ سو کن نثر جي ادبي واس ولائيندڙ ڪتاب لکيا سي ان دور جي ٻين سڀني ليکڪن گڏجي مشڪل لکيا هوندا.

ديوان ڪوڙيمل چندنمل جيڪو پڪو پهه (١٨٦٢) ڪتاب سان مضمون نويسيءَ جي معمار بڻيو. تنهن ٻيا به اهم ڪتاب وري هن عرصي ۾ لکيا. ١- آريه ناري چتر (١٩٠٥) جو ترجمو ڇپيو وڃي ٿو. ٢- ٻاراڻيون آکاڻيون (١٨٩١) ٣- رتناولي (١٨٨٨) هرش جي سنسڪرت ناٽڪ جو ترجمو، ٤، ٥ ۽ ٦ ساميءَ جا ١٢٠٠ سلوڪ گڏ ڪيل ٽي ڀاڱا (١٨٨٥ ۽ ١٨٩٢) سوڌيل معنيٰ سان هئا. جيئن پاڻ منڍ ۾ لکي ٿو ته اهي سلوڪ گرمکيءَ ۾ لکيل ١٨٧٣ ۾ هٿ ڪيا هئائين ۽ سنڌي لپيءَ ۾ آڻي، سوڌي سنواري معنيٰ ڏيئي ١٢ سالن بعد ڇپائڻ ۾ سوڀارو ٿيو. اهو هن جو هڪ يگانو ڪارنامو آهي جو اسانجي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي ٽمورتيءَ شاهه سچل سامي مان هڪ جو گم ٿيل خزانو ڳولي پهرين پهرين هاڻوڪي سنڌي لپيءَ ۾ پيش ڪيو جو ٻئي ڪنهن به هن کان اڳي ان ٽمورتيءَ مان ڪنهن جو به

جو ۱۸۶۶ جو شاهه جو رسالو
ڪلام سنڌي لپيءَ ۾ نه ڇپايو هو. ٽرمپ جو
هاڻوڪي لپيءَ ۾ ڪونهي. انهن ساميءَ جي سلوڪن اڳيان ديوان ديارام
گدومل (۱۸۵۷-۱۹۲۷) جو مهاڳ آهي. ان ۾ هن ساميءَ جي سلوڪن جو
تاتپرج ڏنو آهي. اُهو اسانجي اوائلي ٽيڪا جو نمونو چئي سگهجي ٿو جو
جو اُن ۾ مختصر ۾ سمجهاڻي ڏني اٿس ته ساميءَ ۽ اُن جي سلوڪن ۾
چوڻ چاهيو آهي. اُن کي تشريحي تنقيد چئي سگهجي ٿو. جيڪا سنڌي
ٻوليءَ ٻين ٻارتي ٻولين جي اُن سمي جي اوائلي نثر ۾ موجود آهي
اهڙي نموني جي ٽيڪا ديوان ديارام، مرزا قليچ بيگ جي عمر خيام جي
رباعين جي ترجمي (۱۹۰۵) اڳيان ڏنل پنهنجي مهاڳ ۾ به ڏني آهي
ان قسم جي ٽيڪا، ديوانُ وستار سان پنهنجن ٽن ڪتابن جپ صاحب
(۱۸۹۱) گيتا (۱۸۹۵) ۽ يوگ درشن (۱۹۰۳) ۾ ڏني آهي. اُن پڙهڻ سان
نه فقط اهي ڪتاب سمجهڻ ۾ اچن ٿا، پر سڄي ڀارتي فيلسوفي به سمجهي
سگهجي ٿي. پر سڀ ڪان وڌيڪ بهتر ۽ مشابهتي (Comparative) اوڪرا ٿو ڪ
۽ ايپاس ڀهرئين لکيل ڪتاب جپ صاحب مان نظر اچي ٿو جو اُنهي نه رڳو
لفظن ۽ سٽن جي معنيٰ پر ويدن شاسترن گيتا، ڀاڳوت اُپنشدن وغيره جي
حوالي واري سمجهاڻي سپڪ سنڌيءَ ۾ ڏني اٿس. جيڏن جيڏن نڪتو
چاهو نڪتو آهي، تيئن ويو آهي جو اُن کي بهتر ڪندو ۽ سامي، شاهه
ڪبير ۽ روميءَ جي شعرن جا مثال ڏيندو. حڪ اِهو ڪتاب ٿي پنهنجي
سر ديوان ديارام کي اوائلي ٽيڪا جو باني سڏ ڪري ٿو. ڊاڪٽر
گربخشاڻيءَ جي شاهه جي رسالي ۾ به لفظن، سٽن جي ارٿ ۽ اشتقاق
جو نمونو به گهڻو ٿو جپ صاحب وانگر آهي.

هن ٿي وقت ۾ ديوان ڪوڙي مل، مرزا قليچ بيگ ۽ ديوان ديارام
جي ٽموڙتيءَ سان گڏ چوٿون همعصر نثر نويس پرمانند ميوارام (۱۸۶۵-
۱۹۳۶) اچي مليو. هن وري ليت نويسيءَ، اخبار نويسي ۽ ليٽ سنڌي
لکڻ جو به شرف حاصل ڪيو.

”جوت“ ۾ هن ۴۰ سالن جي سمپادڪيءَ ۾ لڳ ڀڳ هر قسم جا
مضمون علمي، ادبي، تاريخي، تنقيدي، سماجي، سياسي، روحاني،
وگياني، اخلاقي ۽ مذاقي ڏنا. اُهي مضمون پوءِ ”گل ڦل“ ۽ ”دل بهار“ ڪتابن

۾ ڏنا ويا. ”جوت“ سچ پچ سنڌي نثر جو نور هئي. انگريزي-سنڌي لغت تہ هن جي لاثاني دين هئي. ٻولي تہ اصل ٻهڳلي هئس. اُن باري ۾ پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻيءَ سنڌي نثر جي تاريخ ۾ صحيح لکيو آهي، ”پرمانند ميوارام سدائين ليٽ ۽ گهريلو سنڌي واپرائيندو هو. ديوان ڪوڙومل وچ ۾ سنسڪرت اکرن ۾ وڃي اڙيو هو. مرزا قليچ بيگ پهاڙيءَ ۾ پنهنجي سليس لکڻي ايوڳائيءَ ۽ الوڻائيءَ جي حد تي آڻي ڇڏي هئي، ديوان ديارام بہ بعضي ڏکيا سنسڪرت يا فارسي لفظ استعمال ڪندو هو، پر پرمانند صاحب سنڌي نثر جي انهن ڇهن ٿنڀن مان هڪڙو ليکڪ هو جنهن ڪڏهن بہ ڏکيو يا ڳٽل يا گهرگهلو اکر ڪتب ڪونہ آندو ۽ سدائين اُهي سرل فارسي ۽ هندي لفظ ڏيهي سنڌيءَ سان ملائيندو هو جي ڪن رس پيدا ڪن ۽ سنڌي ڳلن ۾ ڦاسي نہ پون ۽ نڪي محاورن جون غير سنڌي صورتون ورتائيندو هو“

سنڌي نثر جي هنن ڇهن ٿنڀن، سيني شاخن (سواءِ ڪهاڻيءَ جي) کي اوچ ڏني. ڪهاڻي اڪثر ٻين ڀارتي ٻولين ۾ بہ ٢٠ صديءَ ۾ آئي آهي.

ٻين شاخن خاص ڪري ناول، ناٽڪ ۽ مضمون کي هن عرصي ۾ ٻين ٻي اڳتي وڌايو. اهڙو ٻهريون اهم ليکڪ هو پريتمداس حڪومتراءِ جنهن ١٨٩١ ۾ ”عجيب پيٽ“ نالي سنڌي جيوت تي ناول شايع ڪيو هو. جو ٻئي ڇاپي (١٩١٠) وقت سڌاري ٻهتر ڪيو ويو. ٻيو ٻهرئين، ڇاپي ۾ حيدرآباد جي عاملن ۽ ڀائيبندن جي ٻنگلي جيوت جو ڀرپور چٽر هو. اُهو قليچ بيگ جي ”زينت“ جي ڄمڻ کان بہ سال پوءِ ڇپيو هو ۽ سنڌي ناول جي وڪاس ۾ اهم ڪڙي آهي تہ اُن زماني جي اتهاس جي جهلڪ بہ ڏيندڙ آهي.

ناٽڪ جي شاخ کي قليچ بيگ بعد، گهڻي ۾ ”گهڻي ترقي سندس همعصر ناٽڪ نويس ليلارام وطڻمل ڏني جنهن بہ اڌ درجن کن ناٽڪ لکيا جن مان گهڻا مهاڀارت ۽ رامائڻ جي آکاڻين تي ٻڌل هئا، سواءِ ٻن سنڌي جيوت تي لکيل اصلوڪن ناٽڪن جي. اُنهن جا نالا هئا. موهن تارا (١٨٩٦) ۽ سورجن راڏا (١٨٩٧). ٻهريون وڏو وواهہ جي وشيہ تي ۽ ٻيو هندو ڌرم

پڌائي مسلمان ليکڪن جي ھرندڙ مسئلي تي ھو. سنڌي جيوت تي اصلوڪ وڏا سماجڪ ناٽڪ ھن جا ٽي ڀيريان ڀيريان ليکيا، جيڪي اُن زماني جي تصوير پيش ڪن ٿا. ھن سان گڏ ھڪ ٻي ناٽڪ نويس ديوان ٽاڪرداس ناگرانيءَ جا به اُن وقت مهاڀارت ۽ رامائڻ جي آکاڻين تي ٻڌل ناٽڪ ڇپيا ته گاگنداس آڏوانيءَ به ١٨٩٨ ۾ شڪنتلا دشينت نالي ناٽڪ ڇپايو ھو. اُن کان اڳ ١٨٩٤ ۾ ماسٽر چيلانند ڪلڌاس جو ڇپايل ناٽڪ ”لل دمينتي“ پھريون ناٽڪ ھو جو ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي ناٽڪ منڊليءَ طرفان اسٽيج ڪيو ويو ھو.

اُن ساڳئي وقت ماسٽر ھريسنگھه ۽ پوڪرداس سنس وارن حاجي امام بخش (١٨٦١-١٩١٨) جا اُردوءَ تان ترجمو ڪيل داستان، ١-چار درويش ٢-حاتم طائي ٣-الف ليليٰ ڇپايا. ليڪن جنھن داستان کي اڄ ايترو گھڻو پڌائي شاھڪار ۽ شاھه جي رسالي جھڙو امر يادگار ڪوليو ويو آھي، سو آھي لطف الله آخوند (١٨٤٢-١٩٠٢) جو اُردو جي ”فسانه عجائب“ تان ترجمو ڪيل ۽ ڪجھه گھٽايل ”گل خندان“ اُنکي عبدالمجيد ميمڻ ته پڌائڻ ۾ سڀ صفتون خرچ ڪيون آھن. ”سنڌي ادب جو شاھڪار“ ”لاجواب عبارت“ ”طبع زاد (اصلوڪي) تصنيف“ ته شاھه صاحب جي رسالي جيان لاجواب جي لقبن جي به ورڪا ڪئي اٿس. عبدالجبار جوڻيجو به پنھنجي ادبي تاريخ (١٩٧٣) ۾ چيو آھي ته ”وري ڪو ڪتاب ھن جھڙو نه ٿيو.“ شمس الدين عرسانيءَ به پنھنجي تازي ڪتاب ”سنڌي افسانوي ادب جي اوسر“ (١٩٨٢) ۾ اُن کي عبدالمجيد سنڌيءَ جي ساڳين صفتن سان ساراھيو آھي.

ليڪن ھن بندي ”گل خندان“ کي ”فسانه عجائب“ سان ڀيٽڻ لاءِ بمبئيءَ جي خاڪ ڇاڻي اُن کي ھٿ ڪري ڏٺو ته اُن ۾ نه رڳو اصليت ڪانھي، پر ترجمو به ڪن ھنڌ غلط آھي. پلاٽ، ڪردار، شھر سڀ ساڳيا ڏنل آھن. رڳو ننڍائي ڪري گھٽايل آھي. اُن سمي، ھنن داستانن وانگر پنھنجن جا به الڳ الڳ ترجما ھاسارام صوڀراج ۽ جھململ ٽارومل جا ڇپيل آھن.

هڙيءَ طرح هن عرصي ۾ اخبار نويسيءَ رستي سنڌي نثر کي جن ڪن يکڪن خاص اوج ڏني سي آهن : شمس الدين بلبل (١٨٥٧-١٩١٩) يوان تاراچند شوقيرام ۽ ساڌو هيرانند (١٨٦٣-١٨٩٣). تاراچند ته شاهه امي، قليچ، ليلارام وغيره تي ١٨٩٨ ۾ جيون چرتر جون ڇوپڙيون به ڪيون هيون.

اوائلي سنڌي نثر جي نظر وجهڻ سان صاف پڌرو آهي ته اُن کي ڪيئن نه ڏکيا ڏونگر ۽ اڻانگالڪ لاڙڙا پيا آهن ۽ ڪن ڪن پنهنجي خون سيني سان سنڌي نثر جي عمارت کي اڏڻ لاءِ بنياد وجهي، اُن کي ٻين ارتي ٻولين جي نثر سان برميچڻ جهڙو بڻائڻ لاءِ جانفشاني ڪئي آهي.

اوائلي ان نثر جي بنياد تي پوءِ جي نثرنويسن جي چوياري لعلچند مرڏنومل، پيرومل مهرچند، جيٺمل پرسرام ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ نثر ني سيني شاخن مضمون، تنقيد، ناٽڪ، ناول ۽ ڪهاڻي تي عاليشان عمارت اَڏي سنڌي ساهت کي وڏي اوج ڏني جو ورهاڱي جي جدائيءَ جي ڌڪ به اُنکي نه ڌوڏيو آهي. جيئن هتي سنڌونگر ۾ سڏايل سيمينار ۾ شامل اڏسۇ ڪن نثرنويسن جي حاضري مان پڌرو آهي. پر افسوس آهي جو ميڏي ڪئن ڪاريه ڪندڙ نثر جي ڪن نرماتائن لاءِ گُني ساماڻيءَ لکيو هو ته .... ”مرزا قليچ بيگ، جيٺمل پرسرام، لعلچند امرڏنومل وغيره ڇوريون ڪندا هئا ۽ پاڻکي اصلي ليکڪ سڏائيندا هئا ....“ جنهنکي اسانجي اعليٰ ساهتڪار ۽ رهبر پروفيسر ايم .يو. ملڪاڻي ٢٥-ڊسمبر ١٩٦٦ جي هندواسي ۾ منهن ٽوڙ جواب ڏنو هو.

(سنڌونگر ۾ سڏايل سيمينار ۾ پڙهيل پيپر)

ٻن مهاڪوين اَياز ۽ شيام جي ڪوتا

همعصر زمانو ته پنهنجن عظيم ۽ اعليٰ هستين سان پورو انصاف نه ڪندو آهي. پر خود انهن ساهت ۽ ڪلا جي هستين جا پنهنجا همعصر به پورو قدر ڪرڻ جو انصاف نه ڪندا آهن. اهو شايد رقابت جي احساس جو نتيجو آهي.

اسين دنيا، ڀارت ته ڇا پر پنهنجي سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي ميدان ۾ نظر ڊوڙائينداسين ته ان ڏس ۾ ڪيترائي مثال ملندا. مولڪي اڄ جي پنهنجن ٻن سنڌي عظيم شاعرن نارائڻ شيام ۽ شيخ اياز جي شاعريءَ جي سلسلي ۾ ٿي لکڻو آهي.

منهنجي ويچار ۾ هي ٻئي نه رڳو اڄ جي سنڌ جا مها ڪوي (گريٽ پوئٽس) آهن پر هين ڀارتي ٻولين جي اڄ جي مها ڪوين سان برميچيندڙ به آهن. شيخ اياز کي ته مان اڄ جي دنيا جي ڪنهن به مها ڪويءَ سان ڪلهو ڪلهي ۾ لائي بيهڻ جي قابل سمجهان ٿو ڇو ته هن سنڌي شاعري جي گهڻي ۾ گهڻين شاخن کي اوچ ڏني آهي. هو شاعر سان گڏ ساهت ۽ سنڌيت هلچل جو به رهبر آهي. نه رڳو ايترو پر هن بيت ۽ وائي جي شاخ کي وري جيئاري سنڌي شاعريءَ جي روايت ۾ به اضافو ڪيو آهي ۽ ٻوليءَ جو خزانو وڌايو آهي، پر اُهي يادگار ڪوتائون به لکيون آهن جيڪي هن سڄي اُپکنڊ ته ڇا عالمي سطح جي اهميت واريون آهن ۽ عالمي موضوعن ۽ فنڪارن ۽ لڙاڪن جي ياد ڏياريندڙ به آهن. جڳن شهيد ڀڳتسنگهه تي لکيل آپيرا (سنگيت ناٽڪ) اهڙي آپيرا سڄي هندستان ۾ ٻئي ڪنهن به نه لکي آهي انگريزي ٿي اُردوءَ جي مشهور نقاد ڪي.ڪي. ڪلر، ڀڳتسنگهه جي لکيل جيوني ۾ شيخ اياز جي ان آپيرا جو خوب قدر ڪيو آهي. جڏهن اياز تازو بمبئي آيو تڏهن اُها ڏيکاريم ته ڏاڍو خوش ٿيو. جهاڳين هن سفر ۾ اهو ليک ڏسي گهڻي ۾ گهڻو سک مليو الر ! اُنجي زيروڪس ڪرائي ڪلي ويو.

اياز جي ٻي اهڙي ڪوتا آهي 1965 جي جنگ وقت شيام کي مخاطب ڪيل ڪوتا ”هي سنگرام“ جيڪا اياز جي سورهيائيءَ جو نه ڪارنامو آهي. جنهن مون اها ڪوتا نئين دنيا ۾ ڇپيندي الوقت لکيو هو ته ”اها نظم اياز کي دنيا جي اعليٰ انسان دوست فنڪارن جي صف ۾ بيهاري ٿو. جيڪي مذهبي يا قومي تعصبين جي ڏنل تڪليفن ۽ مصيبتن جي پرواهه نه ڪري آخر تائين انسانيت جي حق ۾ آواز بلند ڪندا رهيا.“

پر هتان جي شاعر ايم. ڪمل رقابت جي جذبي وچان منهنجي ان نوٽ جو غلط مطلب ڪڍي ڪونج ۾ سنڌ جي هڪ شاعر ذوالفقار راشدي جي ڪتاب جي سمالوچنا ڪندي مون تي ۽ اياز تي بغض ڇنڊيو آهي ۽ راشدي جو غلط مثال ڏيئي پيٽ ڪئي آهي. مان ته هاڻ ان اياز جي ڪوتا ۾ شاعرانو تصور ۽ ٻولي ٿو ڏسان جنهن اياز شيام لاءِ چوي ٿو، ”هو ڪوتا جو ڪاڪ - ڏٺي پر، منهنجا رنگ - رتول به ساڳيا، ڏت به ساڳيو- ڍول به ساڳيو، هانءُ به ساڳيو، ڍول به ساڳيو.“ اياز پنهنجن شعرن ۾ جيڪا شاهه جي ٻولي ڪم آڻي ٿو سا ڪا مرده ٻولي ناهي، هو اُنکي پنهنجي جادوئي تصوير سان نئين معنيٰ ۽ خيال به ڏئي ٿو. ان ڪري ايم. ڪمل ۽ ٻيا جيڪي اياز جي اهڙي شاهه جي ٻوليءَ تي تنقيد ڪندا آهن يا تجنيس خطي لاءِ ننديا ڪندا آهن سا غلط آهي ڇو ته تجنيس خطي نه خود شيام، تنوير، سگن ۽ ٻين سنڌي شاعرن ۾ به آهي، جيڪي اياز تي تنقيد ڪندا آهن. اياز وانگر جهوني ٻولي ته جيمس جائس پنهنجي جديدي ناول ”يولسز“ ۾ (آئرلنڊ جي جهوني ٻولي) ڪم آندي آهي، جيڪا ڳالهه جڏهين مون هتي اياز کي ٽي.وي. تي ورتل ملاقات ۾ پڇي ته مڃيائين. شيخ اياز کي شاعري ۽ سنڌيت هلچل جي رهبري ڪندي جيڪي جيلن جون جهليون سهليون پيئون ۽ قيد جون ڪولڙيون ڏسڻيون پيئون آهن تن جو قدر ڪرڻ بدران اُڪلو من جي هڪ شخصي وائيس چانسيلري جي عهدي واري غلطيءَ کي ولي اڄ تائين من خلاف بغض ۽ بهتان ڇنڊيا پيا وڃن. انجو تازو مثال آهي طارق اشرف جو سنڌ ۾ ”سهڻي“ جو ڪڍيل خاص شيخ اياز پرچو جنهن ۾ من

غلام نبي مغل جو طنزي ليک ڇپيو آهي. خاص ڪري سنڌ وارن کي اهو ٻڌي عجب لڳندو تہ طارق هتي شاهہ سچل سامي سيمينار ۾ شرڪت وقت مونکي اياز پرچي جي ڪاپي ڏيندي مغل جو ليک پڙهڻ لاءِ ور ور چيو ۽ پنهنجو ليک خاص سنڌونگر ۾ وڃي نارائڻ پارتي جي سنڌي ٽائيمس ۾ ڇپايو، جڏهن شيخ اياز اڃا بمبئي ۾ رهيل هو. ان مان طارق ۽ اشرف جي مراد ظاهر آهي.

وري بہ شڪر آهي جو اياز جي ان خاص پرچي ۾ اياز جي حق ۾ ساٿي سوڀي گيانچندڻي، اڪبر سومرو وغيرہ جا ليک آهن تہ اياز جي شاعريءَ جي پرک وارو شاهڪار ليک جون سڪون لاهيندڙ تفصيلوار تنقيدي ليک اميرعلي چانڊيو جو آهي ۽ اِمداد حسيني ۽ عبدالله ملاح وغيرہ جا مختصر پر اهم پرک وارا ليک بہ آهن. پر اها بہ حقيقت آهي تہ ان پرچي لاءِ اياز جي ڪن همعصرن ڄاڻي ٻجهي ليک نہ لکيو، پر ڪي تہ ”پرورش“ وغيرہ مخزنن ۾ اياز لاءِ پنهنجي رقابت جي جذبي کي لڪائي نہ سگهيا آهن.

اهڙي رقابت هتي تازو آديپور ۾ نارائڻ شيام تي ٿيل ساهتڪ سيمينار (جيڪو شيام جي ديهانت کان بہ مهنا پوءِ ٿيو هو) ۾ هريش واسواڻيءَ جي شيام ۽ سندس شاعريءَ بابت چيل گفتي ۾ بہ نظر اچي ٿي. هريش واسواڻيءَ انگريزيءَ ۾ چيو تہ ”شيام واز اَ ميجر پوئٽ اينڊ ناٽ اَ گريٽ پوئٽ آف هز ٽائيمس.“ (پڙهو رچنا پرچو 42 -جون 1989)

هاڻي جنهن اسانجي هڪ اهم ترين جديد شاعر نارائڻ شيام، پنجاهہ کن سال لڳاتار پانت پانت جون سوين ڪوتائون لکيون ۽ آخر سرڳواس ٿيڻ تائين (ذات ۽ حيات) لکندو رهيو، جن مان ڪيترين ئي آدبيت ۽ اَبديت جي بنياد تي اَڄ بہ يادگار آهن تہ پوءِ اُهو ڇو نہ مهاڪوي (گريٽ پوئٽ) سڏيو وڃي ۽ ڇو هريش واسواڻي هنکي رڳو ”ميجر پوئٽ“ سڏي گهٽتائي ڪئي. جڏهن هن پاڻ ٤٠ سالن ۾ رڳو نثري نظم جو هڪ ڪتاب ۽ هڪ ڪهاڻين ۽ تنقيد جو ڪتاب لکيو آهي. مونکي اها هريش جي ڄاڻي واڻي سرڳواسيءَ جي گهٽتائي ڪرڻ جي ڪوشش ٿي لڳي ڇو تہ شيام ڪلوپيڊيا ۽ هڪ آخرين ججَ هوندي هريش کي شاعريءَ جي ڪتاب بدران تنقيد جي ڪتاب تي ساهت اڪيڊمي جو انعام ڏياريو.

شيام جي آخرين ڪتاب ''ذات ۽ حيات'' پڙهڻ سان منهنجو شيام ي شاعري خاص ڪري غزل ۾ سندس آشاوادي عقليت ۽ انسان دوستي اري ترقي پسند رخ سان گڏ زندگيءَ جي ستيم، شوم، سندرم (سچائي، سلائي ۽ سونهن) جي قدرن لاءِ ڪملمينٽ جي وڏيڪ پڪ ٿي آهي. هن 315 غزلن جي مجموعي ۾ جيترا گهڻا ترقي پسنديءَ وارا غزل آهن اوترا گهڻا مون غزل ڪنهن هڪ سنڌي مجموعي ۾ نه پڙهيا آهن. هتي تمام ٿورا مثال ڏيڻ تي قناعت ڪندس. شيام هن مجموعي ۾ 1940 کان 1987 تائين جا غزل شامل ڪيا آهن پر اڳيان، ترقي پسند غزل ڪليا ناهن. قائم رکيا آهن. جهڙن :

١- ڳوڙها ڪي دردوند دلين جا هتي ڳڙيا -

هيءَ خاڪ ايترو نه ته چمڪي سگهي نه ها.

٢- آهي ڪوئي سور وندي جو - آيا آهن سورن وارا !

ا- زندگي ٿي زندگيءَ لاءِ محبت جو سبب -

ڏهن پنهنجو، پنهنجي دل، هٿ پنهنجو برڪت جو سبب !

- وڃندي اوندهه ڏئي ٿي ساک - ٿيندي جاڳ اجهو پربات !

- سنوار زندگي پنهنجي، ڳچيءَ جو ڳٽ نه بڻاءِ

- دنيا سان رک ثابت لاڳ - وهم نسورو آهه تياڳ

٧- آهه ڌرتي تي جهونو نظام - ٿهي رهيو آهن يگ جو ياڳ.

٨- اڳتي دڳ لاٿو آهيم هزارن ڪي هلي.

٩- ختم اوندهه جون ڪر اهي ڳالهيون - اڄ ته ڪا روشني جي ڳالهه ڪريون.

١٠- اڄ نوان نغما نون سازن تي ڳايون ٿا اسين.

١١- جي بڻڻ چاهي ڪوئي دشمن بڻائيندا هلو -

برپٽن ۾ باغ جي رنگت رچائيندا هلو

١٢- حياتي انقلاب آهي، مسلسل انقلاب آهي

١٣- ڪنهن طرح شمع مساوات جلائين ته مڃانءِ !

هي مٿيان مثال شيام جي 40 کان 50 جي ڏهاڪن وارا آهن. هاڻي پڇاڙيءَ جي آسي واري ڏهاڪي جا مثال ڏيندس جئن ته ظاهر ٿئي ته شيام

جي ترقي پسندي پچاڙيءَ تائين غزلن ۾ آهي.

١- اڄ نہ سهين پر ڄڪ ڏيهاڙي - جڳہ کي ملبو موقعو تاڙي.

٢- هيءَ دنيا جهڙي پي آهي - پوءِ بہ جاءِ جيئڻ جي آهہ !

٣- حياتيءَ کانسواءِ دنيا ۾ آهي ڇيز ئي ڪهڙي.
ڏسي ڪوئي هڏائيندو تہ صورت موت جي ڪهڙي ؟

٤- آدميءَ ٻاريو ڏيو جنهن ڏينهن کان - ٿي ميسر روشني امڪان جي

٥- رات وهاڻي پنڌ ڪري - ليڪن وڌندڙ آهي اُجالو

٦- ماڻي آهي، پوڙهي آهي - ائن تہ محدود زندگي ناهي !

٧- ڳوٺ ڳوٺ منهنجو ئي ڳوٺ - ماڻهو ماڻهو منهنجو ڀاءُ!

٨- موت کي ائين ڀوائيٽو نہ بڻاءِ - موت جي فڪر ۾ نہ عمر وڃاءِ

٩- اونداهيءَ جا دوار ڪلي پيا - دکہ وٽ سکہ جا جهول جهڪي پيا !

١٠- سونهن آئت بڻي، پيار ويسر ڏني.
وِگہ ڀري زندگيءَ جا ڪٽيا ڏينهڙا

١١- پڳل مورتين تي گل چڙهيل - ڪهڙيون ڳالهيون وشواسن جون

١٢- سکيو سڏ ۾ سڏ ڏيندو يا ڪي سڏيندو ؟
سڏيندو اُهو سور جيڪو وندبيندو !

١٣- سڏ ڏي، شايد پيو بہ هجي ڪو - موت ۾ ڪوئي جواب اچي

١٤- خوبصورت ڇا تہ رانديڪا هئا - ۽ هئي مزدور جي هيءَ جهوپڙي.

شيام جي هن پوئين دور وارن غزلن جو مجموعو ”بوند، لهرون ۽ سمنڊ“ نالي سنڌ ۾ تنوير عباسي مرتب ڪري ڇپايو ۽ مهاڳ ۾ هنکي ترقي پسند شاعر سڏيو آهي. مون جڏهن شيام کي شرڌانجلي ڏيندي جهولي لال ۾ شيام جي ترقي پسندي جو اظهار ڪيو تہ ٻلديو گاجرا، هيري شيوڪاڻي کان منهنجي خلاف سرٽيفڪيٽ وٺي ڇپيو هو ۽ شيام جو هڪ غزل جو شعر غلط ڇپي پنهنجي ڳالهہ ثابت ڪرڻ چاهي هئي. شيام هڪ شخص جي ڳالهہ ڪندي غزل ۾ لکيو هو ”ڪوئي سکہ جي خاطر پلڪي ۽ کو پلڪڻ ۾ سکہ ماڻي !“ پر ٻلديو اُنکي بدلائي هڪ شخص بدران گهڻن جي ڳالهہ ڪئي جنهنکي ايماندار تنقيد نہ چئبو آهي، جيئڻ هريش واسواڻي بہ ڪئي آهي.

اهڙي تنقيد نه رڳو هتي اسانجي مهاڪوي شيام لاءِ ڪئي ٿي وڃي پر سنڌ ۾ به مهاڪوي شيخ اياز لاءِ ڪئي ٿي وڃي ۽ هن کي گهٽ ڪري ڏيکارڻ لاءِ اُتي وري شيام جي ساراهه ڪئي وڃي ٿي جيئن تنوير عباسي شيام جي ڪتاب ”بوند، لهرون ۽ سمنڊ“ جي مهاڳ ۾ شيام لاءِ لکيو آهي ته ”شيام غزل کي سنڌي ماحول ڏي موڙائڻ، انکي جديد تقاضائن جي لائق بنائڻ واري تجربي ۾ پنهنجي سيني همعصرن کان اڳڀرو آهي.“ هن مان ظاهر آهي ته تنوير، شيام کي ساراهيندي اياز کي به نظرانداز ڪيو آهي جنهن ئي پهرين غزل کي سنڌي ويس پهرائي گيڙو ويس غزل ڪيو هو. تنوير جي رايي کان متاثر ٿي هتي ڊي. ڪي. منشارامائي به ”رچنا“ ۾ اهڙو پاسخاطري وارو رايو ڏيندي لکيو آهي، ”اگر ڪنهن سنڌي شاعر فارسي غزل کي سنڌي غزل بڻايو ته اهو هيو ڪو نه پر نارائڻ شيام ئي آهي. جو ته هن سنڌي قافيا اپنايا غير سنڌي لفظن کان ڪنارو ڪيو ۽ پيارا سهاجهڙا لغظ ڪم آندا.“ پر اهو ڪم ته پهرين شيخ اياز ڪيو آهي جيئن ارجن شاد پنهنجي ٿيسز ۾ به لکيو آهي ته سڀني به لکيو آهي. منشارامائي اڳتي لکيئو ته، ”شيام جي نقش قدمن تي هلي سنڌ ۽ هند ۾ ڪيترن شاعرن سنڌي غزل کي موجوده حيثيت ڏني آهي.“ اهو به انصاف پسند ۽ بي رياءِ رايو ناهي. سچ ته پهرين غزل کي سنڌي بڻايو شيخ اياز ۽ ”ڪلهي پاتم ڪينرو“ (1963) ڪيو. جيئن اِمداد حسينيءَ به ”سهڻي“ جي اياز پرچي ۾ چيو آهي : ته ان مجموعي ۾ ”اياز غزل کي گيڙو ويس پهرائي، نج سنڌي صلف جو رتبو عطا ڪيو آهي.“ ائين آهي ته شيام غزل گوئي تي خاص قلم آزمائي ڪئي آهي جيئن اياز بيت ۽ وائي تي ڪئي آهي انڪري شيام جا غزل گهڻا آهن ته اياز جا وري بيت، وائي ۽ هائيڪو تمام گهڻا لکيل آهن.

اياز ته دلي بادلي چيو آهي ته هنجو نظريو ترقي پسند آهي ۽ هو شاعر لاءِ ڪو آدرش، ڪو مقصد ۽ ڪملمينٽ ضروري ٿو سمجهي جيئن تازو هن بمبئي ۾ منهنجي ورتل ٽي. وي. ملاقات ۾ چيو.

اياز جي شاعري رڳو آدرش ۽ مقصد واري ڪانهي پر اُن ۾ فن ۽ فڪر جو به مڌر ميلاپ آهي. سندس موسيقيءَ واري بيتن، توڙي واين ۽ گيتن ۾

۾ گھرائي ۽ تصور جو اولڙو هوندو آهي. اِهو چوڻ صحيح ناهي تہ گيتن ۾ لئہ ۽ مڌرتا جي ڪري شاعراڻو خيال نہ هوندو آهي. جنهن تازو مشهور جديدي مرحلي شاعر ۽ گيت ڪار پدگانو ڪربہ بمبئي ۾ ساهت اڪيڊمي طرفان ملهايل سندس شام جي سلسلي ۾ چيو.

هاڻي اياز جي ڇپجندڙ آخرين مجموعي (1991) ”اُڀر چنڊ، پس پرين“ ۾ بہ اهڙو موسيقي وارو فن ۽ فڪر ڀريل ڪلام موجود آهي. ڪي بيتن ۽ واين جا مثال هيٺ ڏيان ٿو. جن مان اِهو بہ پڌرو آهي تہ هو اڄ تائين پنهنجي آدرش ۽ ڪمٽمينٽ تان نہ هٽيو آهي :

١- مون ڪلهہ ڪاريءَ رات ۾ توکي ڳاتو ٻاڪہ،
سورج ڏيندءِ ساکہ منهنجي آدرياءَ جي.

٢- هٿين هٿ ڪڙول، پير بہ سوگها پنڌ ۾،
روڪي سگهندين ڪينڪي، پوءِ بہ منهنجا ٻول،
جو اِئن منهنجا ڍول، مون کي پرکين ٿو پيو.

٣- پوڄان ٿو مان پيار سان توکي نمي ايئن،
جئن تون اُميءَ جيئن، مون لئہ آهين پرٿوي.

٤- مندر مسجد ڪان پري، تنهنجو گهر ناهي،
مون توکي آڪاش مان ڏرتيءَ تي لاهي،
چاڻت بن چاهي من ۾ جوڙي مورتي.

٥- جو تون پنهنجو پاڻ ٿو ڪرين ڪونہ بچاءُ ؟
آهي ٿيو انياءُ سرتا ! ڪيڏو اَڄ سنڌ ۾ !

٦- تون تہ چوين ٿو قوم آن ڇا تون ماڻهو آن ؟
قومون ماڻهن سان بڻيون آهن ٻانورا !

٧- جي ڏاهر جي رت مان تلڪ لڳايان مان،
سمجهين ٿو توکان آنءُ ڏهوٽو آهيان !

٨- تون پنهنجيءَ بندوق سان مون کان ڏاڍو آن،
پر تو وانگر مان، ٽوٽي جي اُهڙي اڇان ؟

٩- وسري ويهہ واٽڙا جنم ڀومي ڪيئن ؟
تون ڪئن سر جي هيئن ٻر ڀونيو ٿي گهارئين ؟

١٠- وڪامي واپرايو ناٺي نياڻا جٽي،
ڪيسين لوڪ تتي اڏي وهندا پکڙا ؟

١١- هي سڀ ويري سچ جا، هي جي سياست دان،
سيٺ وڏيرا، خان، هي چوڌاري چوڌري،

١٢- سپنا روڪي ٿو اڄان ماڻهو ماڻهوءَ جا،
اڄا ٿين دنيا آجي ناهي ويڙهه ڪان.

شيخ اياز واين ۾ به موسيقي سان گڏ ڪيئن ٿو معنيٰ ڀري سو هيٺين ٻن واين مان ظاهر آهي، جيڪي هنجي تازي ڇپيل مجموعي ”اُڀر چنڊ پس پرينءَ“ ۾ ڏنل آهن :

١- مينهن به ٻوڙان ٻوڙ، اڄڪو آهي ديس تي،
ڪراچيءَ هر ڪنڊ ۾ ڪيڏو ناهه وڳوڙ !
هونءَ ته ساري سنڌ ۾ گهر گهر آهي گوڙ،
تڙ تڙ جا بندوق جي، تنهن جو ڪوئي توڙ ؟
ڇا اڳتان تاريخ جي آهي ڪوئي موڙ ؟

٢- جي تون اُڏري چنڊ تي پٽ ڏي نهارين
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
هن ساري سنسار تي جي تون ويچارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
۽ نيري آڪاس ۾ جڏهن نهارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
جي هر ڪاڻي امرتا انهيءَ تي وارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !
جڏهن گل ڇڻي وڃن، اُنهن کي سارين،
ڏرتي ڪيڏي موهڻي !

شيخ اياز جيتوڻيڪ نارائڻ شيام کان نه رڳو گهڻو ۽ گوناگون ڪلام لکيو آهي، جيڪو ڪجهه عالمي اهميت وارو ۽ يادگار به آهي ته به هو شيام کي پاڻ کان گهٽ نٿو سمجهي ۽ هنکي نهايت قرب ۽ عزت جي نگاهه سان ٿو ڏسي. خود شيام به اياز ڏي ڏاڍي عزت ۽ قرب جي نظر

سان ڏنو ۽ اهڙو اظهار به ڪيو هو جڏهن چيائين :

آهي شعر اياز جو اوجل پونم رات.

نه فقط ايترو پر شيام ته اياز جي ڪوتا مان مليل اُتساهه جو اظهار ڪرڻ ڪان نه ڪيٻايو آهي. اِياز جي هند-پاڪ جي 1965 واري جنگ وقت شيام کي مخاطب ٿي لکيل مشهور باغي نظم ''هن تي ڪڏهن بندوق ڪڙهان مان - هن کي گولي ڪڏهن هڻان مان'' هند پاڪ جنگ ڪري شيام جي مايوسيءَ واري حالت کي دور ڪرڻ ۾ جيڪو اُتساهه ڏنو اُنجو ذڪر شيام ''واريءَ ڀريو پلاند'' (غزلن جو مجموعو) تي مليل ساهت اڪيڊمي اوارڊ وٺڻ وقت ڪيل تقرير مان به ظاهر آهي. هن اُها تقرير خاص مونکي نئين دنيا ۾ ڇپڻ لاءِ موڪلي جا، مي 1971 جي پرچي ۾ ڇپيم. مان نٿو سمجهان ته اها تقرير ڪا ٻيءَ مخزن ۾ ڇپي آهي.

شيام ان ۾ ٻڌايو آهي ته ڪيئن نه هند-پاڪ جنگ جي ڪري سندس حالت اهڙي ته مايوسي واري ٿي ويئي جو قلم کڻڻ نه پڳس. پر جڏهن اياز جو ''هي سنگرام سامهون آهي نارائڻ شيام'' ڪوتا پڙهيائين ته هنجي مايوسي دور ٿي ويئي ۽ انسانيت ۾ وشواس موٽي آيو. ۽ جيڪو ڪلام لکيائين سو ''واريءَ ڀريو پلاند'' نالي مجموعي ۾ ڇپيو.

شيام اُن ''سنگرام'' ڪوتا لاءِ صاف صاف لکيو ته ''برصغير (اُپکنڊ) جي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ان وشيه تي اهڙي ڪوتا منهنجي نظر ڪان نه چڙهي آهي، جا هن ڪوتا سان بر ميچي سگهي. ان ڪوتا منهنجو انسان جي چڱائي ۾ وشواس هيڪر وري جاڳايو.''

حقيقت ۾ هنن ٻنهي جيڪو به ۽ گهڻو به ڪلام لکيو آهي اُهو نه رڳو پنهنجي ڌرتي، ٻولي، ماڻهن ۽ سنڌيت جي ترجماني ٿو ڪري پر ڪيترو اڄ به يادگار بڻجي ويو آهي جنهن ۾ اهو به ڪلام آهي جنهنکي لکئي 45-40 سال به ٿي ويا آهن. جيڪڏهن ڪنهن شاعر جو ڪجهه ڪلام ٿي سهين ايڳن ياد رهندو اچي ۽ سچائي، سونهن، سلائي، زندگي، قوم جي جذبن ۽ قدرن جي ترجماني ڪري ته پوءِ اُهو شاعر ڪڏهن نه مهاڪوي ليکبو ؟ جو نه اها ئي ته مهاڪويءَ هئڻ جي ڪسوٽي آهي. الاهي جو نه آديپور ۾ شيام جي شرڌالن لکمي کلاڻي، ڪلا پرڪاش، گوردن ڀارتي،

ڪرشن کٽواڻي، ارجن حاسد، هري همٿاڻي، لاکو چاولا وغيره هريش کان پهچيو تہ ڪيئن شيام گريٽ پوئٽ (مها ڪوي) ڪوٺجي. جڏهن ھنجون ڪافي ڪوتائون اڄ ۵۰ سال کن اڳہ لکيل بہ يادگار آهن ۽ ور ور ڪري ڇپيون آهن. اهڙو هڪ سنڌ جي ياد ۾ تڙڦائيندڙ مڏرتا، سندرتا ۽ سرلتا سان ڀرپور شعر جو ”نئين دنيا“ (۱۹۴۹) ۾ ڇپيو آهي سو ھتي ڏيان ٿو : -

ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو

ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو بس جاڳيا اُنجا ائن ويچار
ڪلندي ڪلندي لڳي اچانڪ وَر جي نورنيءَ کي سار !
ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو بس ياد پَئي ائن وسريل وير
سالن بعد ڦلل مڏدر ۾ جوت اچي جڻ ٻاري ڪير !
ڏسندي نقشو سنڌڙيءَ جو بس ياد پيا ائن گذريل ڏينهن
ٿوئي ساوا ڇهي ڪيا وڻ، شيام وسي جڻ ساوڻ مينهن

مونکي هريش جي بيان ۾ رقابت جي احساس جي بوءِ ٿي اچي، جو تہ ڪثر همعصر اُنجو شڪار ٿيندا رهيا آهن، جڻ مون هن ليکہ جي شروع ۾ بہ چيو آهي تہ وچ وچ ۾ بہ ڏيکاريو اٿم. ڪاش ! اسين گهٽ گهٽ ۾ پنهنجن هنن ٻن مهاڪوين کي پنهنجيءَ رقابت جو شڪار ٿيڻ نہ ڏيون.

چو تہ هڪ تہ هليو ويو، جنهنجي وڏيڪ ڪلام کان وانجهجي وياسين. پر ٻئي مهاڪوي شيخ اياز کي نہ وڃڻ ڏيون چو نہ تہ ڏاڍو پڇتائيندا اسين جڻ تازي مجموعي ۾ وائي ۾ چوي ٿو :

ويندوسانءَ تہ وائڙا ڏاڍو ياد ڪندين.
ڏاڍو ياد ڪندين !

(جهوليلال - ۱۹۹۱)

باغي ڀڳتڻ ميران

١٤ صديءَ جي شروعات کانولي ١٨ صديءَ وارو وچولو ڀڱ هندستاني ساهت ۾ سنت ڪوين جو زمانو چئجي تہ بيجاءِ نہ ٿيندو. ڪبير، گرونانڪ، ميران، سورداس، تلسيداس، تڪارام، نامديو وغيره مشهور سنت ڪوي ان دور ۾ پيدا ٿيا. هنن ڀڳتيءَ جي ڪوتائن ۽ منتر گيتن سان ماڻهن جي ستايل روح کي راحت بخشي.

اها شايد اسانجي ديس جي ئي خصوصيت آهي جتي جي ڪيترن ئي مهاپرشن جي جنم ۽ موت جي تاريخ جي پڪي خبر نہ رکي ويئي آهي. انڪري ميران ٻائيءَ جي جنم ۽ موت جي تاريخ لاءِ اتهاسڪارن ۾ مت ڀيد آهن. پر گهڻن جو رايو آهي تہ هنجو جنم سنہ ١٤٩٨ عيسوي ڌاري ۽ موت ١٥٦٨ع ڌاري ٿيو.

اُن وقت هندستان جاگيرداري دور مان لنگهي رهيو هو. پرٿويراج چوهاڻ جي راڄ کانوئي مغلن جي راڄ جي دور تائين اُتر هندستان سخت دٻاءَ ۽ بي چيني سٺي؛ ننڍيون وڏيون جنگيون ڏٺيون. جاگيردارن ۽ پنڊتن پروهتن جي ڏاڍاين کان تنگ آيل جنتا نجات لاءِ سرگردان هئي.

مارڪس جي ساٿي اينگلس ”جرمنيءَ جي ڪسان يڌ“ ڪتاب ۾ چيو آهي تہ وچولي زماني جي جاگيرداري دور ۾ ”جدا جدا سماجن جي گهر ۽ اُنجو فائدو ۽ ضرورتون ڌارمڪ روپ ولي ظاهر ٿين ٿيون.“ ساڳيءَ طرح مرهٽيءَ جو مشهور نقاد ايس. اي. ڊانگي هن دور بابت لکي ٿو تہ انوقت ”سڀ سماجڪ قانون ۽ زندگي، سماجڪ رشتا، مذهبي قانونن مطابق مقرر ڪيل هئا.“

ڀڳتي تحرڪ ان دور جي پيدائش هئي جنهن جنتا کي گهربل جولڪارو ولي ڏنو. اُن پروهتن جي اُپاسنا ۽ علم جي هڪ هٽيءَ کي

لڙيو، جاگيرداري ظلم جو مقابلو ڪيو ۽ ذات پات جي ڀيد جي
ڪڙي مخالفت ڪئي. ان تحرڪ جو تت اهو هو تہ ايشور اڳيان ڪوبہ
نندو وڏو ناهي ۽ هرڪو ڀڳتيءَ ذريعي موڪہ حاصل ڪري سگهي ٿو.
ڪن ڪرشن کي تہ ڪن رام کي ايشور جو اوتار سمجهي ڀڳتي ڪئي.
ميران بائيءَ ڪرشن کي پنهنجي ڀڳتيءَ جو مرڪز بڻايو.

ميران جو جنم راجپوتانا ۾ جوڌپور پرسان هڪ ڳوٺ ۾ رالوڙ ڪٽنب
۾ ٿيو. ننڍي هوندي ئي هيءَ مائٽن جي سڪيلڌي ڌيءَ يتيم بڻجي
ويئي. هنجي ڏاڏي راءِ دوداجيءَ کيس پالي نپائي وڏو ڪيو. جلدئي
دوداجيءَ جو مرتيو ٿيو. ميران جي چاچي هن جي شادي راڻا سنگا
جي پٽ ڪنور ڀوڄ راج سان ڪرائي. انوقت ميران جي عمر اجا ١٢
سال کن مس هئي. ليڪن هن شاديءَ جو سکہ نہ ڏٺو. ڇهن سالن ۾
ئي سندس پتي گذاري ويو. جيڪڏهن هو گهڻو وقت جيئرو رهي ها
تہ ميران راڄ راڻي هجي ها. راڻا سنگا ڪانپوءِ هونءَ ڀوڄ راج گاديءَ تي
ويهي ها پر هاڻي رتن سنگهہ ويٺو. پر اهو بہ گهڻو وقت زنده نہ رهيو.
هنجي موت بعد راڻا وڪرماجيت گاديءَ تي ويٺو. جنهن ميران سان
جنسي ڀائي ڪئي.

ميران پنهنجي پتيءَ جي موت بعد ڪرشن کي پنهنجو پتي بڻايو.
جنهنجي ڀڳتيءَ ۾ مست ٿي گيت ڳائڻ لڳي ۽ نچڻ لڳي. ڪٿان
ڪٿان جا ماڻهو هنجي مڌر ٻاڻي ٻڌڻ لاءِ اچڻ لڳا. هوءَ هنن سان ٻنا
ڪنهن هٻڪ جي رلندي ملندي هئي. هيءَ هلت راجائي ۽
جاگيرداري شان جي خلاف هئي. هنجا گهر وارا هن مان سخت
ناراض ٿيا ۽ هنکي ”ڪُل ٻوڙيندڙ“ وغيره نالن سان پڪارڻ لڳا. جئن
ميران خود چيو آهي : -

”پَگہ گهنگهروُ باندِ ميران ناچي ري،
لوگہ ڪهين ميران هو گئي باوري،
نِيات ڪَهين ڪُل ناسي ري.“

راڻا وڪرماجيت ميران کي پنهنجي ڀڳتيءَ کان باز آڻڻ جي ڪوشش ڪئي. انلاءِ هن ڪيس انيڪ تڪليفون به ڏنيون پر ميران سڀ خوشيءَ سان سهي پنهنجي ڀڳتيءَ ۾ مگن رهي. جاگيردار ۽ راجا جي حيثيت ۾ وڪرماجيت، ڪٽنب جو مالڪ هو ۽ ميران هنجي دٻاءَ هيٺ نہ رهي پنهنجي اِنفرادي هستيءَ جو اظهار ڪري جاگيرداري سرشتي کي وڏو ڌڪ هنيو. هڪ هنڌ چويٿي : -

”ميرا ڪوئي نہ روڪڻ هار، مگن هوءِ ميران چلي،

لاج شرم، ڪل ڪي مرجادا، سر سي دور ڪري.“

”لوڪ لاج ڪل ڪي مرجادا يهہ مئن ايڪ نہ راکون گي،

پِيوَ ڪي پلنگہ پر جا پوڙهونِ گي،

ميران هَريِ رنگہ راچونگي.“

انوقت استريءَ جي سماج ۾ ڪهڙي حالت هئي؟ پتيءَ جي شيوا ڪرڻ ئي هنجو ڌرم هو. انڪانسواءِ هنڪي ٻي ڪابہ سکيا نہ ڏني ويندي هئي. هنڪي سماجڪ ۽ ڌرمي سرگرمين ۾ بہ حصو وٺڻ نہ ڏنو ويندو هو. هوءَ جنسي اڇوت ليکي ويندي هئي. ميران جي زندگيءَ ۾ پڻ هڪ اهڙو واقعو پيش آيو. جڏهن هوءَ راجپوتانا ڇڏي بندرابن ۾ آئي تڏهن هن اُتيجي مشهور سنت جيو گوسائين سان ملڻ لاءِ اڇا ظاهر ڪئي. هو سچو ساڌو هو ۽ استرين جي ڇانو کان بہ پري رهندو هو. اندران ئي چوائي موڪليائينس، ”اسين استرين سان نہ گڏجندا آهيون.“ اُن تي ميران جواب موڪليس، ”مان تہ سمجهندي هيس تہ بندرابن ۾ ڪرشن ئي صرف هڪ مرد آهي، پر هتي اچي معلوم ٿيو اٿم تہ هنجو مقابلو ڪندڙ پيدا ٿي ويو آهي.“ ميران جو اهو جواب ٻڌي ساڌو صاحب ڏاڍو ڪڪو وڪو ٿيو ۽ اُگهاڙن پيرن سان ئي ٻاهر اچي ميران سان سڪ سان گڏيو.

انوقت جڏهن سهاڳڻ استريءَ جي رحم جوڳي حالت هئي، تڏهن وڌوا جو ڪهڙو حال هوندو؟ نوجوان وڌوا ميران لاءِ بہ راهون ڪٺيل

هيون. هڪ تہ، استري ۽ کي اڇوت سمجهندڙ سماج جو ڇيومڇي، زندگي ۽ جا ڏينهن ڳڻيندي رهي ۽ ٻين تہ، ڪرشن کي پتي بڻائي دنيا کي پريم ۽ ڀڳتي ۽ جو سنيهو ڏئي ۽ باغي بڻجي پنهنجي انفرادي هستي قائم رکي. ڀرپين موت جي راهہ ھئي ۽ ٻوئين زندگي ۽ جي. ميران زندگي ۽ کي اپنايو.

اُن زماني ۾ مان نٿو سمجهان تہ ميران کان اڳ ڪنهن ٻي ۽ پارتي استري ۽ ڀڳتي ڪوتا هلچل ۾ اهڙي بيپرواهہ ٿي راجائي شان شوڪت ۽ وواهہ بنڌن کي ٺوڪر هڻي، پرش سماج کي للڪاري آزادي ۽ سان هستي جتائي، اتهاس ۾ هڪ يگانو مثال قائم ڪيو. جيتوڻيڪ اُن وقت مهاراشٽر ۾ گيانيشور جي ڀيڻ مُڪتاٻائي ۽ نوڪرياڻي جَمناٻائي، تاملناڊو ۾ انڊل (Andal) ٻائي ڪرشن ڀڳتڻ ۽ ڪشمير وغيره ۾ بہ اَهڙيون سنت ڪويتريون پيدا ٿيون هيون پر ميران جهڙي باغي ڀڳتڻ ڪابہ نہ هئي. نہ رڳو ايترو پر ميران راجائي خاندان جو ڀاتي هوندي بہ هڪ موچي ۽ جي ڪُل واري سنت ڪوي رويداس کي پنهنجو گرو بڻايو هو. اِهو قدم جاگيرداري دور جي ١٥ صدي ۽ ۾ پنهنجي سر بہ هڪ باغي ڪارنامو هو ۽ ميران تہ اُنجو دلي بادلي پنهنجي گيتن ۾ ذڪر ڪيو آهي، جيڪي هوء هرهنڌ ڳائيندي نچندي ڦرندي هئي. جئن چوي ٿي : -

”گرو مليا رئداس جي، ديني گيان کي گُٽڪي.
راڻا جي اَب نہ رهونگي توري سَٽڪي
ساڌو سنگ موهي پياري لاگئي
لاج گئي گهونگهٽ ڪي
ستگرو مکر دکاياه گهرڪا، ناچونگي دي دي چَٽڪي.“
”محل ڪا راڻا موهي نہ چائي ساري ريشم ٽيڪي
مئن ديواني ميران ڊولي ڪئين للاسب چٽڪي.“

سوين سال اڳي هڪ وڏوا استري، جو هي ڪيڏو نہ سچائي ۽ صاف گوئي وارو بي باڪ اِظهار آهي. هن پنهنجي ڪوتا ۾ باغي جذبي ۽ دل جي درد کي ظاهر ڪيو آهي. ڪرشن تہ هڪ ذريعو بڻجي ٿو پوي. ڪرشن جي حيثيت هڪ محبوب جي حيثيت آهي جنهنجي جدائي ۾ هوءِ تڙڦندي ٿي رهي. جئن چوئي ٿي : -

مئن برهڻ بئٺي جاڳون، جڳت سب سووي ري آلي،
برهڻ بئٺي رنگہ محل ۾، موتين ڪي لڙ پوووَنہ،
اِڪ پرهڻ هم آئسي ديکهي، آنسوَن ڪي مالا پووئہ،
تارا گن گن رئن بهاني، سکہ ڪي گهڙي ڪب آوئہ،
ميران ڪي پرڀو گرڌر ناگر، مل ڪي بڇڙ نہ جاوئہ.

....

پياري درشن ديجو آيہ، تم بن رهيو نہ جايہ،
جل بن ڪنول، چندن بن رجني، آئسي تم ديکهيان بن سجني
آڪل وياڪل ڦرون رَئن ڍِن، برهہ ڪليجو کايہ،
کها کهون کڇہ کهت نہ آوئہ، مل ڪر تپت بجهايہ.

....

ڌان نہ ڀاوي، نيند نہ آوي، برهہ ستاوي موهہ،
گهايل سي گهوُمت ڦرون ري، ميرا درد نہ جاني ڪوءِ.
جو مئن آئسا جانتي ري، پريت ڪيا دکہ هوءِ؟
نگر ڍنڍورا ڦيرتي ري، پريت ڪرو مت ڪوءِ.

ميران جو ڪرشن عام ماڻهن جا دکہ دور ڪندڙ آهي؛ ظالمن جو خاتمو ۽ مظلومن جو بچاءُ ڪندڙ آهي. نياءُ ۽ اَنياءُ جي جنگ ۾ هو ہي طرفدار نٿو رهي، پر نياءُ جو پاسو ٿو کڻي. هو پتتن (ڪريل انسانن) جو بہ اُڌار ڪرڻ وارو آهي. هو ”اوچ نيچ“ جو ڀيد نٿو ڄاڻي. جئن چوئي ٿي : -

هَري تم هَرو جَنَ ڪي ڀير،
دروپدي ڪي لاج راکهو تم بڙهايو چير،

پکت روپ ڪارڻ نرهري ڌريو آپ سرير،
هرنڪيشپ مار لينهو ڌريو ناهن ڏير.

....

تم تو پتت انيڪ اُڌاري، ڀؤ ساگر سي تاري،
ڌنا پکت ڪا کيت جمايا، ڪبرا بيل چرايا،
شبري ڪي جوٺي ڦل کايي ڪاج ڪيامن پايا؛
سدنا اور سئنا نائي ڪو، تم لينهن اپنائي،
ڪمي ڪي کچڙي تم کائي گنڪا پار لڳائي.

....

اوچ نيچ جاني ناهين، رس ڪي رسيلٽي
پتت پاوَن پريو، گوڪل اهيرٽي.

جئن هنديءَ جي مشهور نقاد رام بلاس شرما ”سورداس“ لاءِ چيو
ي تئن ميران لاءِ به چئي سگهجي ٿو ته جنهن پرلوڪ جو ڊپ ڏيئي
اگيرداري نظام ۾ ڪسان جنتا کي زور ۽ ظلم سهڻ لاءِ مجبور ڪيو
يندو هو، تنهنکي هن ٽالنجلي ڏني ۽ ته انجو پڳوان ته پتتن کي
ڻ تارڻ وارو هو. ڪرشن جي حياتيءَ کي ولي هن مانوَ جيون جي
مذرتا ۽ پريم جي مرلي وڄائي.

ائين آهي ته ميران جي ڪوتائن ۽ گيتن ۾ ڪي امڙا پد آهن جي
راشاوادي ۽ فراري آهن. جهڙوڪ : -

”اِس ديهي ڪا گرب نه ڪرنا، ماٽي ۾ مل جاسي،
يو سنسار چهر ڪي بازي، سانجهه پڙيان اُٺ جاسي.“
”جڳ مايا سب سپنن ڪي.“

هي ويدانتي ويچار آهن، جن بابت به رايا آهن ته (١) اهي مٿئين
طبقي کي طاقت ۾ رکڻ لاءِ ناسونت سنسار جي پاونا پيدا ڪرڻ ۽ (٢)
هيٺئين طبقي ۾ مٿئين طبقي جو مقابلو ڪرڻ لاءِ قرباني ۽ تياڳ جو
جذبو جاڳائڻ لاءِ ئي هي ويچار پيش ڪيا ويندا هئا. پهرين راءِ ۾

پنهنجو پنهنجو زور آهي جنهن تي هتي بحث نٿو ڪجي. پر اِهي ساڳيا ''سکنو''، ''مايا'' ۽ ناسونت سنسار وغيره جا ويچار اِن زماني جي ڀڳتي ۽ صوفي هلچل جي سڀني ڪوين ۽ شاعرن جي ڪوتائن ۾ گيتن ۾ سمايل آهن، پوءِ ڀل تہ اُهو ڪبير جهڙو فڪر قار هجي يا گرونانڪ جهڙو سماجوادي هجي جو ڀڳوان کان تاتار جي جنتا کي سکي رکڻ ۽ اُن وقت جي پنجاب جي جنتا کي دکي ۽ ستايل رکڻ لاءِ ڏوهي ٺهرائي يا سرڪار کي غريبن لاءِ لنگر کولڻ ۽ ڪين روزگار ڏيڻ لاءِ ذميوار ٺهرائڻ جا سلوڪ چوي يا سچل جهڙو مذهبين ۽ تعصبين جون ڏچون اُڏائيندڙ ''سچ ٿا مڙد چون ڪنهنکي وڻي نہ وڻي'' چوندڙ چو نہ هجي يا ميرا جهڙي باغي هجي جا راجائي ڪُل ۽ مَريادا کي ٺوڪر هڻي گهر ڇڏي عام ماڻهن ۽ ساڌن سنتن سان گڏجي رستن تي نچي ڳائي.

ليڪن اڄ جي محنت ڪش جنتا، پنهنجي بي نظير ڪارنامن سان ان ''سپني'' ۽ ''مايا'' جي ڪيل کي ''حقيقت'' بڻايو آهي. اڄ اُنکي ظالمن کان ڇوٽڪارو پائڻ لاءِ نامعلوم ايشور جو آسرو وٺڻ جي ضرورت ناهي. اُها پاڻ ئي پنهنجو ڇوٽڪارو حاصل ڪري رهي آهي.

ميران جي سڀني ڪوتا گيتن جي روپ ۾ چيل آهي. ميران پنهنجي راڳہ جي ڏن بہ ٺاهي هئي. ڪوتا ٽن ٻولين راجستاني، برج ڀاشا ۽ گجراتيءَ ۾ لکيل آهي. هنجي ڪوتا هندي ماترائن تي رچيل آهي. اها اهڙي تہ سليس، صاف ۽ سڌي ٻوليءَ ۾ چيل آهي جو عام ماڻهو بہ انکي سمجهي سگهي ٿو. اها اُنجي خاص خوبي آهي. هنجي ڪوتا جي ٻي خوبي آهي ميٺاج ۽ لئہ. اها ٻڌندي من جهومي اٿي ٿو ۽ دل تڙفي اٿي ٿي. جنهن زماني ۾ ڀاشا تي پنڊتن ۽ پروهتن جو ئي اڌڪار سمجهيو ويندو هو انوقت ميران جنتا جي سليس ۽ ملي زبان ۾ ڪوتا چئي جنتا جي محبت جو اظهار ڪيو. ۽ اها جنتا لاءِ محبت ئي آهي جنهن هنکي امر ڪري ڇڏيو.

(نئين دنيا - ١٩٥٣)

عَظيم ترين اَديب تيرٿ بسنت

سرگواسي تيرٿ بسنت هتي اسانجو هڪ ئي جينيس ساهتڪار هو، جيڪو نہ رڳو ٻولي لکڻ جو پرٻيڻ هو، پر ساهت ڪلا، گيان رگيان، راڄنيتي توڙي پنگتي، ڌرمي توڙي روحاني وشين جو هڪ پارکو ۽ اَپياسي هو. هنجي رچنا علميت ۽ عقليت جو اَنبار هوندي هئي.

منهنجو هي بيان شايد ڪن اڻڄاڻن کي وڌاءُ لڳي پر مون ڪن ٻين ساهتڪارن وانگر بنا سَندَ جي اڄائي خوشامد ۽ چاپلوسي سان ڪنهن جي وڏائي نہ ڪئي آهي. ان ڪري هتي پنهنجي ويجهي ۾ ويجهي عزيز ۽ بزرگ دوست سرگواسي پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ي، بسنت جي هڪ ١٩٧٩ ۾ لکيل ڪتاب بابت راءِ ڏيان ٿو.

هو لکيتو، ”تيرٿ بسنت جو اَپياس ۽ علم اَهڙو تہ وسيع آهي جو هو کهڙي بہ موضوع تي هڪ شاهي گرنٿ رچي سگهي ٿو. تازو جو ”ساهتيہ سَرج“ پستڪ پڌرو ڪيو اَٿس سو سندس سيني ڪتابن جو سرمور آهي. هو نہ صرف ٺيٺ سنڌي زبان ۾ گوهر آهي، پر هندي، اُردو، فارسي، عربي ۽ انگريزي ٻولين تي بہ دست رَس اٿس. تن مڙني مان سنڌيءَ جي طبيعت سان ٺهڪندڙ لفظ ۽ محاورا چونڊي ۽ ملائي ان کي مالامال ڪيو اٿس .... هن جي چمتڪاري لکڻي جو مثال ”ڪلڪ ڪلا“ مضمون ۾ ملندو جو ڪلڪ ڪلا جو ڪمال آهي.... هو اڄ اسان جو برک فيلسوف ۽ مُفَڪر آهي جنهن تي سنڌي جاتيءَ کي فخر آهي.“ (پڙهو ڪتاب سنڌي ساهت جي سمالوچنا)

پروفيسر ملڪاڻيءَ مئيون رايو موت (١٩٨٠) کان ٿورو اڳ لکيو هو ۽ اکل ڀارت ساهت سڀا وارن کي سندس ٻين ليکن واري ڪتاب ”ڀارت ۾ سنڌي ساهت جو جائزو“ (١٩٨٠) ۾ ڇپڻ لاءِ ڏنو جو هنن نہ ڇپيو

ڀيا ڪي نہ ڇپيل ليکہ مونکي ڏنا تہ ٻيا سندس ڇپيل ڳولهي اُنهن ۾ ڀيا ڪي نہ ڇپيل ليکہ مونکي ڏنا تہ ٻيا سندس ڇپيل ڳولهي اُنهن
سان گڏ ڇپايان ۽ مون اُهو مواد ملڪاڻي جي ”سنڌي ساهت جي سمالوچنا“ ڪتاب ۾ جنوري ۱۹۸۲ ۾ ڇپايو.

تيرٿ بسنت خيرپور ۾ ۱۹۱۰-۱۱ ۾ ڄائو ۽ حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو هو. هو جوانيءَ ۾ ايران بہ گهمي آيو هو تہ حيدرآباد ميونسپالٽيءَ جو ميمبر بہ چونڊيو هو ۽ هري سندر جي. ڪوڙومل ساهت منڊل ۽ ٿياسافيڪل بيسنت لاج جو سرگرم ڪاريہ ڪرتا هو. پر بي باڪ ۽ باغي شخص هو. ۳۰ جي ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ ۾ ”سنڌو“ مخزن ۾ ڪهاڻي ۽ مضمون لکيا. جڏهن سندس پهرئين اصلوڪي ڪتاب ”چٽنگون“ (۱۹۴۱) ۾ ۱۵ مضمونن جي پانت پانت جي وشين مان ظاهر آهي. اُنهن ۾ ”نانو“ نالي ڪردار نگاڻي جي ڪهاڻي آهي تہ ”سنگيت سار“ ۾ ايڪانڪي آهي، آسماني اثر، وگيان بابت، آنجمن آزاد عقليت بابت، جواهر ۽ ڪنوَر تي جيوني مضمون آهن وغيره. مطلب تہ هن ساهتڪ جيون جي سڀني شاخن تي قلم آزمائي سان شروعات ڪئي، جا پڇاڙيءَ تائين ڪندو آيو. البت سنڌ ۾ جيڪا شُهرَت ”جواهر جيوني“ جواهرلعل جي آتم ڪٿا جي ترجمي سان مليس سا يگاني هئي. اِهو ترجمو هن جو آکري ڪونہ هو انڪري ڪانگريسين پروفيسر اين. آر. ملڪاڻي ڪان اکري ترجمي وارو ”جواهر آتم ڪٿا“ ڇپايو پر اُهو بسنت جي ترجمي سان پُڄي نہ سگهيو. بسنت کي سنڌ ۾ جواهر جيونن ۽ چٽنگون تي انعام بہ مليو هو.

تيرٿ بسنت قوميءَ ڪان وڌيڪ انٽر-راشٽري خيالن جو هو، اِنڪري سندس رچنائن ۾ عقليت پسندي جي جهلڪ صاف نظر اچيٽي. اصل پڇاڙيءَ تائين جڏهن ”ساهت سرج“ (۱۹۷۹) ۾ لکيائو، ”ڪلا ڪرڻ نامي، نکو کو ملمع ۽ مصنوعيت آهي. ڪلا جيون جي سر-چشمي مان ڦٽي نکري ٿي ۽ جيون ٿي اُن جي وشيہ آهي، جنهن ڪري زالدگيءَ ڪان ملهن موڙي ڪوڙيٽڙي جي جار اُٺڻ ڪا

ڪلا ناهي ... ڪن اڌ مغزين جي لهاڙ آهي تہ ڪلاڪار جيترو اهنڪاري
عياشي، نپوسنڪ هوندو اوترو واه واه جي لائق آهي، اها اونڌي سمجھ
ت شت ۽ هلڪڙائي جو عڪس آهي، جا نوينتا (نواڻ) جي شوق ۾
ت نئون رونشو ۽ رڌت ايجاد ڪرڻ ۾ ئي کوهجي وڃي ٿي. حياتيءَ
ي عيش لاءِ وَقف ڪري اُن مان شخصي ذميواري خواه سماج
سحت جو ويچار خارج ڪرڻ سياڻپ ناهي. ڪي ٻولتا ساماڻا آهن
ٿي ٻوليءَ جي جوڳي اُپياس بنا پاڻ کي اديب ٿا چوائين ۽ نعرا هڻي
اهو وڃائي ”جينيس“ سڏجڻ جا هوڪا ٿا ڏين. انڪري غلط آهي
سمجھڻ تہ ٻولي ڪنهن جاهل يا اڌ مغزي جي غلط لکڻ سبب نئين
لي پوندي آهي.“ هو نقاد لاءِ لکيٿو تہ،”هن کي تنقيد وقت ليکڪ
جي ذهني، نفساني، سماجڪ ۽ آرٿڪ حالتن جو بہ اُپياس ڪرڻ
کپي.“ تيرٿ بسنت جا اِهي ويچار اَدب جي مقصد توڙي معنيٰ،
ڀرک توڙي پهراءَ (ٻولي) جي اَهميت بخوبي ظاهر ڪن ٿا، جنهن
تي خاص طور پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ ۽ سندس ساٿي ترقي پسند
ليکڪن بہ زور پئي ڏنو هو. بسنت جي ڪتابن مان پڌرو آهي تہ هو بہ
پروفيسر ملڪاڻيءَ وانگر مغربي ادب، ادبي اُصولن ۽ لاڙن جو برابر
اُپياس ڪندو رهيو هو، جن تي ڪجھ اوک ڊوک انهن ڪتابن ۾ هن
ڪئي آهي. اُها اوک ڊوک اسانجي ڪن نوَن پٽڪندڙ ليکڪن کي
سنئين دڳہ لائڻ ۾ واهر ڪري سگهي ٿي.

بسنت نہ رڳو ساهت زندگيءَ لاءِ نظريي جو قائل هو، پر هو سچائي،
صاف گوئي، اِنسانيت ۽ اُصول پرستيءَ جو تہ نجو مجسمو هو. هن
”سچ ڇا آهي“ تي خاص ڪتاب لکيو، جنهن ۾ چيائين : اُهو سيڪارڻ
جو ناهي. اُهو تلاش آهي. باقي سڪٿو وشواس تہ فلاڻو دين ڌرم ئي سچ
آهي، جي اُن ۾ نٿا مڃين سي اونده ۾ آهن، سا ڪا سچ جي ثابتي
ناهي. چاڻ ۽ وشواس ۾ فرق آهي ... جيڪي بہ ويچار زندگيءَ کي
سهٿو سَبر سرهو بڻائڻ ۽ هلندڙ حال ۾ هُبڪار آڻين، ان ۾ سچ جي

جهلڪ آهي ... حال جي بهتري سچ آهي. هي سنسار مٿيا ناهي، سچ آهي." اهڙو ڪتاب ٻيو سنڌيءَ ۾ ڪونهي. هن ٻيا به نرالا ڪتاب لکيا ١ - ڪلچر ٢ - پرڳتي ٣ - جيون جوت (سرشٽيءَ بابت) ٤- اتهاس درشن ٥ - مهاڀارت جو سار. ڪهاڻين، ڪوتائن ۽ ناٽڪن جي ڪتابن کان سواءِ ساهتڪ پرک، ڀاشا گيان ۽ کوجنا تي به ڪتاب لکيائين. هن ڀانت ڀانت وشين جي ڪتابن سان سنڌي نثر کي هتي جيڪا اوچ ڏني سا ٻئي ڪنهن نه ڏني.

"گانڌيجي" نالي هن جي ٣ ڀاڱن جي يگاني "گرنٿ" (هڪ هزار صفحن ۾) ۾ رڳو جيوني آهي، پر آزادي ۽ ورهاڱي جي هلچل جو اتهاس آهي، جنهن اڳيان اسانجي ٻئي ڪنهن جو "ورهاڱي جي بنياد تي ناول" "ابو" به تڇ لڳي ٿو. "گانڌيجي" جهڙو دلڪش ۽ دلچسپ ٻولي ۾ اتهاسڪ ڪتاب مون ٻيو نه پڙهيو آهي.

بسنت سان ورهاڱي کان اڳ دوستي هئي. حيدرآباد ۾ ٻاپي ڪشنچند (ڪانگريسي) جي باغ ۾ وشنداس جڳتياڻي، هريسندر روپچند وغيره سان شئل ڪيا هئم. حيدرآباد ۾ منهنجي شروع ڪيل پروگريسو گروپ (١٩٤٥-٤٦) ۾ شاعر ليکراج عزيز، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، حيدربخش جتوئي، پروفيسر اين. آ. ملڪاڻي، وشنداس جڳتياڻي ۽ گيهيمل مولچنداڻي وغيره سان گڏ ادبي ڪلاس ۾ تيرٿ بسنت پنهنجو لکيل "ميران" ناٽڪ پڙهيو هو. جو مون ڪاليج جي مسلني "ڦليليءَ" ۾ ڇپيو هو ۽ بسنت هتي انکي سڄي ڪتاب جي روپ ۾ ڇپايو هو.

سندس دوستي ورهاڱي بعد به هتي ڀارت ۾ هلي جو نئين دنيا ۾ ٢٥-٣٠ رچنائون (ڪهاڻي، ڪوتا، ليک) ڇپايائين. جڏهن اکل ڀارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا (١٩٥٩) ٺهي ته هو اُن جو وائيس پريزيڊنٽ مقرر ٿيو هو. منهنجو سڀا جي جنرل سيڪريٽريءَ جي ناتي، ساڻس ملڻ ڪرڻ ٿيو ٿيندو هو. سڀا جو ساهتڪ اِلماءِ ٢٠٠ رپين جو ١٩٦١

۾ ڀورين بسنت کي مليو، جو ٽن ڄڄڻ دلگير، ڊاڪٽر سدارنگاڻي ۽ پرڏان ايم. يو. ملڪاڻيءَ ١٥ آيل ڪتابن مان سنڌس ڪتاب چونڊيو. اڄ جي سڀا ۾ مهاراشٽر اڪيڊمي وانگر اڻوقت پرشلاچار يا پاسخاطري نہ ٿيندي هئي. سنڌس ان ”ساهت ساز“ ڪتاب کي پوءِ واٽومل اوارڊ بہ مليو. ان کان اڳ سنڌس سنت ڪنوررام تي لکيل ڪتاب ”ڪنور“ تي ڀريون ساهت اڪيڊمي اوارڊ ١٩٥٨ ۾ بہ مليس جو ڪنهن سنڌي ساهتڪار کي ڀرين ڀرين عطا ٿيو هو. ان ڪتاب ۾ ڪنوررام جي جيونيءَ کان وڌيڪ سنڌي گيتن جو خزانو پريل آهي.

بسنت جو ١٩٦٠ ۾ لکيل ڪتاب ”ڪنور“ سچ پچ ناياب ۽ چا اصل شاهڪار آهي. اُن ۾ هن نہ رڳو سنت ڪنور جي حياتي ڏني آهي پر سنڌس ڳاتل سڀ سنڌي ڪلام ۽ ڪافيون (شاه، سچل، سامي، اوحل، درياخان وغيره جون) پر ڪبير، ميران، تلسيداس وغيره جا ڳاتل گيت بہ ڏنا آهن ۽ انهن سان گڏ سنت ڪنور جيڪي بيت ۽ ڏوهيڙا ڏيندو هو سي بہ ڏنا آٿس. اصل سنڌي ڪافين ۽ گيتن جو خزانو هڪ سوءَ کن صفحن ۾ پکڙيل آهي. نہ رڳو ايترو پر بسنت ڪافين، بيتن، سنڌي گيتن ۽ سنگيت جي سمجهاڻي سان گڏ اُن جي پرمپرا ۽ سنڌين جون ريتيون رسمون، ويچار وهنوار بہ ڏنا آهن. بسنت نہ رڳو جيوني ڏني آهي پر سنڌ جو مختصر ڪلچرل، اتهاس ۽ آزادي هلچل ۽ تنگدل ۽ تعصبين جي جهلڪ ۽ سنڌي گيت، سنگيت ۽ سنتن ۽ صوفين جي ميل ميلاپ جو بہ اثر پڌايو اٿس جيڪو سنت ڪنور جي ڳاتل ڪافين مان بہ ظاهر آهي جيڪي پڌي عام ماڻهو مدهوش ٿيندا آهن. خاص ڪري ”ڪيئن ريجهايان توکي ڪيئن پرچايان. ڏس ڪو ڏانءَ.“ ڪنوررام جي هي مشهور ڪافي آهي ”آءُ ڪانگا ڪر ڳالهہ مونکي تن ماروئڙن جي. ماروئڙن جي سانگيئڙن جي.“

مرحوم سائين جي. ايم. سيد پنهنجي يادگيرين جي هن ڀاڱن

(١٩٦٧) ۾ ان ڪافيءَ جي واري ڪتاب جنب گذاريم جن سين
دردبلي اِظهار جي ڏاڍي ساراهه ڪئي آهي. هن لکيو هو ته اجا تائين
جڏهن ريڊئي تي سندس ڪافي ”آءُ ڪانگا ڪر ڳالهه مونکي تن
مارُوئڙن جي“ هڏندو آهيان ته اُن وقت، ڪاڏو ڪائيندو هجان يا پڙهندو
هجان، هئي ڇڏائجي ويندا آئم. ڪنهن اونهي غور ۽ فڪر ۾ پئجي
ويندو آهيان، ڪيئي خيال دل تي تري ايندا آهن ۽ گهٽيئي سُتل سور
جاڳي پوندا آهن ... مونکي اُنوقت ڪنهن مهل گذر ڪري ويل دوستن،
سائين، رس رِهاڻين، سندن ڇڏي ويل تڪاڻن، ٽولن، ڪتابن، روايتن
جي يادگيري اچيو ستائي، ڪنهن وقت هندن مسلمانن جو شادي،
غمي ۾ اچڻ وڃڻ، عاشورن، عيدن، ڏياري دسهڙي جي موقعن تي
رنڌون وراهستون اچيو ياد پون ۽ انهن جي مقابلي ۾ هاڻوڪو زمانو
اچيو سامهون بيهي.“ سائينءَ لکيو آهي ته ”ڀڳت صاحب جي حياتيءَ
تي هڪ ناياب ڪتاب شري تيرٿ بسنت لکيو آهي، اُن جي پڙهڻ لاءِ
آءُ ڀڳت ڪنوررام ۽ سنڌي تهذيب جي پياسن کي مشورو ڏيندس.“

مرحوم جي. ايم. سيد جي مٿي ذڪر ڪيل ڪافي اڄ به سنڌ جي
ڳوٺ -ڳوٺ ۾ عام ماڻهن طرفان ڏاڍي چاهه ۽ چوڄ مان هڏي شهيد
سنت ڪنوررام کي ياد ڪري روئندا آهن. جڏهن سنڌ هند جي مشهور
۽ بهترين ڳائڻي عابده پروين ڳائيندي آهي ته ماڻهو ان لاءِ ور ور
ڪري ڳائڻ لاءِ اصل منٿون ڪندا آهن. اها ڪافي ۽ ٻي ڪافي ”ڪيئن
ريجهايان توکي ڪيئن پرچايان، ڏس ڪو ڏانءُ“ ۽ ڪنور جي ٻين
ڪافين سان گڏ عابده پروين جي آواز ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان رڪارڊ
ڪري رکيل آهن ۽ ان ڪافيءَ جي ٻهڪارَيءَ ۾ عابده پروين سنت
ڪنوررام وانگر ايشور جو نالو ورتو آهي.

سنڌ ٽوڙي هند ۾ جڏهن به هاڻي سنت ڪنوررام تي ڪو بحث
مباحثو ٿيندو آهي يا ڪو ڪجهه پڙهندو آهي تڏهن تيرٿ بسنت کي

۾ ضرور ياد ڪيو ويندو آهي ۽ هنجي يادگار ڪتاب ”ڪنور“ مان حوالا ڏنا ويندا آهن ۽ سنڌي هندن ۽ مسلمانن جي من محبت واري رهڻيءَ ڪرڻيءَ تي زور ڏنو ويندو آهي. جيتوڻيڪ ڪي فرقيپرست ۽ اڳاڻ هتي سنڌي هندن مسلمانن جي ان ماضيءَ واري هلت چلت ۽ وهنوار کي وساري هندن ۽ مسلمانن ۾ ويڇو وڌائڻ لاءِ هتي اخبارن جا ڪالم ڪارا ڪندا آهن.

اهڙن شخصن کي تيرٿ بسنت جو ڪتاب ”ڪنور“ روشنيءَ جي راهه ڏيکاريندڙ ۽ فرقيپرستيءَ جي اڳيان هماليه پهاڙ جهڙي رڪاوٽ ثابت ٿيندو آهي. تيرٿ بسنت سڄي عمر ڪنوارو رهيو ۽ ڪابه ڪامني من کي شاديءَ جي بندن ۾ جڪڙي نه سگهي. پر ڪلڪ ڪلا ئي هن موروير کي پنهنجي تير ڪمان سان گهايي ڇڏيو. هن ان ڪلڪ ڪلا سان ئي لاهون لڌيون. جنهن پڇاڙيءَ تائين هن سان وفاداريءَ جو ناتو نباهيو. انڪري ئي هو ٿيهه ڪتاب شايع ڪري سگهيو ۽ ايترا ٻيا لکيل ڪتاب شايد شايع ٿيڻ ڪانسواءِ رهجي ويس. انهن ڪتابن ۾ هن لڳ ڀڳ ساهت جي سڀني شاخن، (نظم توڙي نثر)، مضمون، تنقيد، ڪهاڻي، ناٽڪ، جيوني ڪلا وغيره کي اوچ ڏني آهي. مونکي هن جهڙو ساهت کي ايتري گهڻي اُنتي بخشيندڙ هتي ٻيو ڪو ساهتڪار نٿو سجهي.

جيڪڏهن هو شاديءَ جي بندن ۾ جڪڙيل هجي ها ته هو ايترو اٿاهه ساهت لکي سنڌي جاتيءَ جو نالو روشن نه ڪري سگهي ها. اَلبت اِئين آهي ته جيون ساٿڻ نه هئڻ ڪري هنکي حياتيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪافي ڏکيائون ڏسڻيون پيئون هيون جيئن مونکي هنسان دهليءَ ۾ وچي گڏجڻ تي ڏسڻ ۾ آيو هو.

هڪ دفعي مون هنکي دهليءَ ۾ چوٽ تي هڪ اڌ ڍڪيل ڇت هيٺان پنهنجي لاءِ روٽي ٺاهيندو ڏٺو جا هن مونکي پاڻ سان گڏ ويهي کارائي.

آخرين دفعو مان هن سان دهليءَ ۾ ڪماري وينا شرنگيءَ جي مارونئي سنستا طرفان ۱۹۸۹ ۾ سڏايل سيمينار ۾ گڏيو هوس جتي مون پيپر پڙهيو هو ۽ هن ٻه هڪ بيٺڪ جي صدارت ڪئي هئي. هن پنهنجي اپياسي علم جي روشنيءَ مان حاضرين جي رهنمائي ڪئي هئي.

هن کي ۱۹۹۰ ۾ پريه درشني (ممبئي) طرفان انعام مليو جو هو بيماريءَ سبب اچي پنهنجن هٿن سان وٺي نه سگهيو هو تڏهن پريه درشنيءَ وارا شري نانڪ روپاڻي وغيره ڪيس دهليءَ ۾ وڃي پنهنجي هٿن سان ڏيئي آيا ۽ مونکي ٻڌايائون ته هنجي مسڪينيءَ واري حالت ڪين اصل ڏڪو ڏيئي ڇڏيو هو.

هڪ ڏينهن مون اوچتو وينا شرنگيءَ جي ٻڙودي ۾ بسنت سان ٿيل آخرين گڏجاڻيءَ جو احوال اخبار ۾ پڙهيو جنهن ۾ هن لکيو هو ته هو ٻڌا آشرم ۾ رهي ٿو ۽ سنڌين جي بي قدر سڀاءَ ڪري ڪنهن سان نٿو گڏجي.

هنجي پوءِ اهڙي حالت ٻڌي جو سنڌس ڀاءُ ڪيس ممبئيءَ ۾ وٺي آيو جتي جلدئي هو گذاري ويو. اِئين هيءُ سورهيه سنڌي سپوت ۽ سچار، صاف گو، خوددار، اصولي، عَظيم ترين اديب ۱۹۹۴ ۾ وڃي سانسين سڪالو ٿيو ۽ سدائين لاءِ آمرتا جو پيغام ڇڏي ويو.

(جهوليلال - ۱۹۹۴-۱۹۹٦)

اي. جي. اُتم جا ڇپيا ڪتاب

١- ڪشمڪش (سنڌي ڪهاڻيون - ٣ ڇاپا گجراتيءَ سميت) ١٩٦١

٢- هو جهان - هي من (سنڌي ڪهاڻيون) ١٩٩٤

٣- سنڌي ساهت (تنقيد ۽ تحقيق) 1971

٤- ساهت ۽ ساهتڪار (تنقيد ۽ تحقيق) 1974

٥- ٽئگور هڪ جهلڪ (تنقيد ۽ تحقيق) 1961

٦- سنڌي ڪهاڻي ناٽڪ تنقيد (تنقيد ۽ تحقيق) 1981

٧- سڄاڳ سنڌ (تنقيد ۽ تحقيق) 1984

٨- منگهارام ملڪاڻي (جيوني، رچنائون ۽ جائزو) 1985

٩- ليکراج عزيز (جيوني، رچنائون ۽ جائزو) 1985

١٠- ڀارت روس دوستي (انعامي ۽ کوجناتمڪ ڪتاب) 1965

١١- ڀارت جو دوست لينن (انعامي ۽ کوجناتمڪ ڪتاب) 1970

١٢- مهاتما ۽ لينن (ٻه اعليٰ شخصيتون ۽ ويچار) 1969

١٣- سوويت سرڳ (سنڌي ۾ رشيا تي پهريون ڪتاب) 57

١٤- شاهه، سچل، سامي (مرتب : اُتم - تنقيدي مجموعو)

١٥- روپ ۽ ڪلا (مرتب : اُتم - ناٽڪن جو مجموعو)

١٦- ناچوُ (مرتب : اُتم - ناٽڪن جو مجموعو)

١٧- پياريون ڳالهيون (مرتب : اُتم - وشو جون ڪهاڻيون)

١٨- جئه بنگلا جئه سنڌي (اُتم جون مرتب ڪيل رچنائون)

١٩- پيار ۽ واسنا (ليئو ٽالسٽاءِ جو ناول - ترجمان - اُتم)

٢٠- انسان جو نصيب (شولو خوف جو ناول - ترجمان - اُتم)

نئين دنيا پبليڪيشن، بي-٩، فلورينا، سيتلاديوي روڊ، مهيم، ممبئي - ١٦.

Naeen Duniya Publication, B-9, Florina, S.T. Road, Mahim, MUMBAI - 16.